

ELM VƏ DİN MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ DÖRD NƏZƏRİYYƏ

Tərcümə və qeydlər:

riy.f.d. Eminağa Məmmədov,
AMEA Riyaziyyat və Mexanika
İnstitutunun aparıcı elmi işçisi
eminm62@gmail.com

f.f.d., dos. Ələddin Məlikov,
AMEA Rəyasət Heyəti Təhsil şöbəsinin müdiri,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun müəllimi
aladdin.malikov@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-5830-6764>

XÜLASƏ

Elm və din münasibətləri tarixboyu mübahisələrlə yadda qalmışdır. Bu gərginlik bəzən zəif, bəzən daha ciddi şəkildə təzahür etmişdir. Elm və din münasibətlərini araşdırarkən, bu münasibətləri ümumi çərçivədə gözdən keçirməklə, hər bir elm sahəsinin vəziyyətinə ayrı-ayrılıqda baxmaq lazımdır. Eyni ilə bu məsələni dinlərə də şamil etmək zərurəti yaranır. Nəticədə, hər bir dinin özünəxas özəlliklərinin mövcud olduğunu görmüş oluruq.

Ümumiyyətlə, elm və din münasibətlərinin araşdırılması xüsusi və dərin qatlara malik olduğundan, bu sahədə tədqiqatlar həmişə ciddi şəkildə aparılmalıdır. Elm dinlə ziddiyyət təşkil edirmi? Elm və din fərqli sahələrə aiddirmi? Elm və din daim müzakirə və qarşılıqlı münasibətdədirmi? Elm və din, ümumilikdə, bir-birini tamamlayır və hər zaman inteqrasiya halındadırmı?

Təqdim edilən məqalə sadalanan suallara münasibətdə dəqiq elmi baxışları ehtiva edən Yan Barburun “*When Science Meets Religion*” adlı kitabının I fəslinin tərcüməsinə həsr edilmişdir. Həmin fəsildə bu suallar dəqiq elmi izahını tapmışdır.

Kitabda müəllif sadə anlaşılan nümunələr əsasında elm və din arasındakı münasibətləri dörd əsas kateqoriyaya bölmüş və onların hər birini dərinlən izah etmişdir. Bu münasibətlər ümumilikdə problemin mənşəyini, inkişaf

dinamikliyini və nəticəsini ortaya qoyaraq, həm mövcud nəzəriyyələri xarakterizə edir, həm elmi tədqiqatlara yol açır, həm də yeni fikirlərin formalaşmasına kömək edir.

Açar sözlər: elm, din, Yan Barbur, konflikt, müstəqillik, dialoq, integrasiya, natural ilahiyyat, təbiətin ilahiyyatı.

Yan Barburun həyatı, elmi fəaliyyəti və yaradıcılığı haqqında məlumat

Yan Grem Barbur (Ian Graeme Barbour) 1923-cü ildə hazırkı Çin Xalq Respublikasının paytaxtı Pekin şəhərində anadan olmuş, 2013-cü ildə Amerikada vəfat etmişdir. O, 20 yaşında “Svortmor” (Swarthmore College) kollecini bitirmiş, 1946-cı ildə Dyuk Universitetində fizika üzrə magistr təhsilini aldıqdan sonra, müasir nəzəri və eksperimental fizikanın banilərindən biri olan dahi italyan fiziki Enriko Ferminin (Enrico Fermi, [1901-1954]) başçılıq etdiyi laboratoriyada işləmiş, 1949-cu ildə Çikaqo Universitetində fizika üzrə doktorluq elmi dərəcəsi almışdır. Bir müddət sonra Miçiqan vilayətinin Kalamazu kollecində fizika kafedrasında çalışdıqdan sonra, məşhur Yel Universitetinin ilahiyyat, fəlsəfə və etika fakültəsinə daxil olmuş, 1956-cı ildə universiteti uğurla bitirmişdir.

1956-cı ildən başlayaraq, 1990-cı ilə kimi Minnisota ştatının Nortfild şəhərindəki Karlton kollecində (Carleton College) həm fizika, həm də ilahiyyat fənlərini tədris etmişdir. Bu illər ərzində o, texniki fənlər, etika, din və elm sahələrində bir sıra əsərlər də yazmışdır. 1999-cu ildə dini düşüncənin formalaşmasında göstərdiyi fəaliyyətə görə, Templeton mükafatına (Templeton Prize) və digər mükafatlara layiq görülmüşdür. Aldığı mükafatlardan Berkli şəhərində yerləşən “İlahiyyat və Təbiət Elmləri Mərkəzi”nə (CTNS) ianələr etmişdir.

Elmi yaradıcılığı və pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı, Y.Barbur çoxlu sayda elmi, elmi-kütləvi kitabların müəllifidir. Onun müəllifi olduğu çoxlu ədəbiyyat dünyanın fərqli dillərinə tərcümə edilmiş və hazırda da dərs vəsaiti kimi müxtəlif universitetlərdə tədris edilir.

Aşağıda məqalənin mövzusunə uyğun gələn və Y. Barburun müəllifi olduğu yalnız bir neçə əsərin siyahısını təqdim etməklə kifayətlənirik:

Xristianlıq və Alimlər [Christianity & the Scientists (1960)]; Elm və din münasibətləri [Issues in Science and Religion (1966)]; Elm və din [Science & Religion (1968)]; Elm və dünyəvilik: Texnologiya etikası [Science & Secularity: The Ethics of Technology (1970)]; Miflər, modellər və paradiqlar [Myths, Models and Paradigms (1974)]; Elm əsrində din [Religion in an Age of Science (1990)]; Din və Elmə giriş: Tarix, Metod, Dialoq [Foreword in Religion & Science: History, Method, Dialogue (1996)]; Din və Elm: Tarixi və Çağdaş münasibətlər [Religion and Science: Historical and Contemporary Issues (1997)]; Elm Dinlə üzləşəndə [When Science Meets Religion (2000)]; Təbiət, İnsan təbiəti və Tanrı [Nature, Human Nature, and God (2002)].

Yan Barburun “Elm və din münasibətlərində dörd nəzəriyyə” kitabının birinci fəslinin tərcüməsi

Giriş

Bu yazıda elm və din arasında dörd qarşılıqlı münasibət tədqiq edilir: *konflikt, müstəqillik, dialoq və integrasiya*. Bunlardan hər birini digərlərindən fərqləndirən kifayət qədər müxtəlif nümunələrə malik olmasına baxmayaraq, onlar elə ümumi xarakteristik xüsusiyyətlərə malikdir ki, bu onları bir yerdə qruplaşdırmağa imkan verir.

Əvvəlcə çox vaxt konflikti əsaslandırmaq üçün nümunə olaraq misal göstərilən iki tarixi faktı xatırlatmaq istərdim. Hər iki halda tarixi yazılar özündə dolaşiq münasibətləri ehtiva edir.

Birinci nümunə – 1633-cü ildə Q.Qalileyə⁹ qarşı təşkil edilmiş məhkəmə prosesidir. Q.Qaliley həmin dövrə kimi Ptolomeyin¹⁰ Günəş və planetlərin Yer ətrafındakı orbitlər üzrə hərəkət etdiyini iddia edən nəzəriyyəsinin əksinə olaraq, Yer və digər planetlərin Günəş ətrafında orbitlər üzrə hərəkət etdiyini irəli sürərək, Kopernikin¹¹ yeni nəzəriyyəsinə müdafiə edirdi. Qalileyin mühakiməsinə səbəb olan əsas amillərdən biri, Avropada XII əsrdən başlaya-

⁹. Galileo Galilei (1564-1642)

¹⁰. Ptolemy (100-170 BC)

¹¹. Nicolaus Copernicus (1473-1543)

raq elmi irsi, o cümlədən, Ptolomeyin astronomik görüşlərini də dəstəkləyən Aristotelin danılmaz nüfuzu olmuşdur. Digər amil isə müqəddəs kitabın mötəbərliyi, ələlxüsus, Yerin kainatın mərkəzi olmasına bilavasitə dəlalət edən müddəalar idi. Son olaraq, bəlkə də ən əsas amil onun (Qalileyin) kilsənin nüfuzuna xələl gətirə bilən müddəası idi.

Qalileydən əvvəlki yüzilliklərdə də Müqəddəs Kitaba fərqli baxışlar mövcud olmuşdur. IV əsrdə yaşamış və Q. Qalileyin də istinad etdiyi Avqustin Avreliy¹² qeyd edirdi ki, *empirik (müşahidələrdən əldə edilən) bilgiler və İncilin hərfi oxunuşundan anlaşılan mənalər arasında ziddiyyət yaranarsa, müqəddəs kitab metaforik – məcazi – mənada təfsir edilməlidir*. “Varlıq” kitabının ilk fəslinə etdiyi şərhlərində Avqustin söyləyirdi ki, Müqəddəs Ruh üçün heç də göylərin forma və şəkilləri mərkəzi rol oynamır və O, insanların xilas – hidayəti – ilə əlaqəsi olmayan heç bir şeyi onlara öyrətməyi tələb etmir. Orta əsr müəllifləri ədəbi formaların və imanın səviyyələrinin müxtəlifliyini qəbul edirdilər və bir çox problematik müddəaların simvolik və alleqorik yozumlarını təklif edirdilər. Qaliley özünün müasiri olan kardinallardan birinin belə bir sözünü nəql edir:

“Müqəddəs Ruhun məqsədi heç də göylərin necə hərəkət etdiyi deyil, bizə göylərə necə ucalmağı öyrətməkdən ibarətdir”.

Qaliley düşüncəsinin bu aspekti elmi hökmləri ilahi hökmlərdən ayıran *Müstəqillik tezisində* nümunə kimi qəbul edilə bilər. Astronomik məsələlərə yanaşmada isə o söyləyirdi ki, İncilin tərtibatçıları (söhbət, yəqin ki, dörd kitabın müəllifləri – Matfey, Pavel, Luka və İoandan gedir) öz dövrlərində xalq danışq tərzindən istifadə etməklə özlərini sadə insanların səviyyəsinə endirirdilər. Onun fikrincə, biz hər iki mənbədən, yəni həm Təbiət Kitabından, həm də Müqəddəs Ruhun Kitabından – hansılarının ki, hər ikisi İlahi tərəfindən endirilmiş və buna görə də onlar arasında heç bir ziddiyyət ola bilməz – öyrənə bilərik. Bununla belə, Qaliley klassik ənənəvi düşüncə ilə *konfliktə* yol açan presedent yaratmış oldu. O söyləyirdi ki, təkzibolunmaz və əsaslandırıla bilən elmi nəzəriyyə ilə ziddiyyət təşkil etmədiyi təqdirdə, Müqəddəs Kitabın hərfi yozumunu qəbul etməliyik. Astronomlar arasında mühüm fikir ayrılıqları hökm sürdüyü bir zamanda, o da bir çoxu kimi elmi müəyyənlik prinsipinin rolunu çox qabardırdı. Bundan əlavə, katolik ierarxiyası – səlahiyyətliləri –

¹². Augustine of Hippo (354-430)

protestant reformatorlarını təhlükə qəbul edir və buna görə də öz mənafeələrini qorumağa çalışırdılar. Bəzi kardinallar Qalileyin fikirlərinə dözümlü yanaşsalar da, Papa və siyasi gücə malik olan məlum qrup kardinalların yanaşması tam fərqli idi. Nəticədə, məhz bu səbəbdən, Q. Qaliley kilsəyə itaətsizlik və Müqəddəs Kitabın hərfən yozumunu şübhə altına almaqda ittiham edildi.

İkinci nümunə – adətən, konfliktə ikinci tarixi nümunə XIX əsrdə meydana çıxan Darvinin¹³ Təkamül nəzəriyyəsi və onunla bağlı olan müzakirələrdir. Bəzi alimlər və dini liderlər hesab edirdilər ki, dini inanclar və Təkamül nəzəriyyəsi bir araya sığa bilməz. Bununla yanaşı, hər iki qrupa aid olan bir çox alim və ruhani isə belə düşünmürdü. Xülasə olaraq, söyləmək olar ki, bu mübahisələrin mərkəzində üç müddəa dururdu:

Müqəddəs Kitabın hərfi mənada başa düşülməli olması ilə meydana gələn ziddiyyət

Təkamülün uzunmüddətli tarixi proses olması tezisi “Varlıq” kitabında kainatın yeddi gün müddətinə yaradılması ilə bağlı müddəaya tam ziddiyyət təşkil edirdi. Darvinin dönəmində bəzi ilahiyyat alimləri Müqəddəs Kitabda heç bir səhvin olmadığını iddia edir, təkamülün bütün formalarını yanlış sayırdılar. Bu fikrin tərəfdarları azlıq təşkil edirdilər. Əksər mühafizəkar ilahiyyatçı alimlər hərfi təfsir əvəzinə, Müqəddəs Kitabın bu kimi ibarələrinin simvolik təfsirlərini qəbul edirdilər. Onlar arzu etməsələr belə, Təkamül nəzəriyyəsinə məqbul sayır, bununla belə, əksər hallarda insan ruhunun spesifik – məxsusi – yaradılış olduğunu vurğulayırdılar. Digər tərəfdən, liberallar elmi inkişafı dəstəkləyir, onların tarixi tərəqqi haqqındakı optimist görüşlərinə uyğun gəldiyi üçün Təkamül nəzəriyyəsinə ön plana çəkirdilər. Çox keçmədən onlar təkamülü Tanrının yaradıcılıq üslubu çərçivəsində müzakirə etməyə başladılar. Bunu mənim “*integrasiya*” adlandırdığım nəsnənin bir versiyası da hesab etmək olar. Onlar, həmçinin Yaxın Şərqi İncil müəlliflərinin qədim yazılarında mədəni və kosmoloji dünyagörüşün elementlərini əks etdirən ibtidai fərziyyələrin nümunələrinə önəm verən İncilin sxolastiklərinin işlərinə də böyük maraq göstərirdilər.

¹³. Charles Darwin (1809-1882)

İnsanın məqamı ilə bağlı ziddiyyət

Klassik xristian təfəkküründə insanlar digər məxluqlardan fərqli hesab edilirdilər. Bu, insanın misilsiz olması, ruhun ölməzliyi, bəşərin etik və rasio-nal bacarığa malik olması ilə əsaslandırılırdı. Təkamül nəzəriyyəsində isə insanın da təbiətin bir parçası olduğu iddia edilirdi. Bu yanaşmada istər tarixi təkamül, istərsə də mövcud xüsusiyyətlər baxımından insan və heyvan həyatı arasında heç bir fərqləndirici sərhəd mövcud deyildir. Digər bioloqların insa-nın nitq və mədəniyyətlə başqalarından fərqləndiyinə təkid etmələrinə rəğ-mən, Darvin və darvinçilərin əksəriyyəti insan və heyvan davranışlarının ox-şarlığını xüsusi vurğulayırdılar. Kopernik astronomiyası, artıq insanı kainatın mərkəzi olmaq məqamından almışdı, indi də darvinçi bioloqlar təbiətin niza-mında insanın misilsizliyi müddəasını şübhə altına alırdılar. Viktorian İngiltə-rəsində bir çoxu insanın meymundan əmələgəlmə müddəasını bəşəri dəyərlə-rin inkarı kimi qəbul edirdi. Belə məlum olurdu ki, *“Ancaq güclü yaşayır”* prinsipi mənəviyyəti məhv edir. Bu konsepsiyadan, ələlxüsus, sosial sistemdə-ki müstəmləkəçilik zülmünə və iqtisadi rəqabətə bəraət qazandırmaq üçün istifadə edilirdi.

Nizam və tədbirlə ziddiyyət

Statik bir kainat çərçivəsində orqanizmlərin mürəkkəb fəaliyyəti və onla-rın ətraf mühitə ahəngdar uyğunlaşması şüurlu nizamlayıcının varlığını dikte edən zəruri arqumentdir. Darvin göstərirdi ki, bu adaptasiyanı fərdi bağlantısı olmayan¹⁴ dəyişmələr (idarə olunmayan çevrilmələr) və təbii seçimlə də əsas-landırmaq olar. Darvin özü isə inanırdı ki, Tanrı ayrı-ayrı orqanizmlərin strukturunun təfərrüatını deyil, ümumi təkamül prosesini tərtib etmişdir.

“Biz hər bir şeyə, pis və ya yaxşı olmasından asılı olmayaraq, şans adlan-dıra biləcəyimiz şeyləri istisna etməklə, sistemli nizamlı qanunların nəticəsi kimi baxmağa alışmışıq. Mən güman etmirəm ki, kainat – müşahidə etdiyimiz şəkildə – hansısa bir təsadüfün nəticəsi olsun. Bununla belə, hər bir kiçik və müstəqil varlığın da hansısa nizam və tədbirin nəticəsi olduğunu hesab edə bilmərik”.

¹⁴. Non-personal

Belə görünür ki, Darvin ömrünün sonunda daha çox aqnostik¹⁵ olmuşdur. Baxmayaraq ki, həyatının əksər dövründə o, mənim *İnteqrasiya* başlığı altında müzakirə edəcəyim təbiət teologiyası nümunəsində olduğu kimi, *tərtibdən – dizayndan* – yaranan arqumentin islah edilmiş versiyasını qəbul edirdi. Bəzi alimlər daha da irəli gedərək dizayn konsepsiyasının geniş anlamda başa düşülməsini inkar edirdilər. Tomas Heksl¹⁶ bəşərin fərdi olmayan və məqsədsiz qüvvələrin – enerjilərin – məhsulu olduğunu söyləyirdi. Bu dövrdə materialist fəlsəfə ingilis və alman alimləri arasında yeni tərəfdarlar qazandı. Zooloq Ernst Hekkel¹⁷ isə maddə və enerjinin yeganə və son reallıq təkamülün hər şeyin tam şəkildə izahını təmin etdiyi fikrini söyləyirdi. Hekkel yazırdı:

“*Təkcə bu arqumentasiya ilə kainatın bütün sirləri öz izahını tapır, ilahi varlıq aradan götürülür və sərhədsiz biliyin yeni dönəmi başlayır*”.

Bu cür müxtəlif baxışlarda XX əsrdə elm və din arasında müşahidə olunan qarşıdurmaları əks etdirən əksər üslubları Darvinə yanaşmada tapmaq olar.

Konflikt tezi¹⁸

Konflikt tezi XIX əsrin sonlarında J.V.Dreyperin¹⁹ “*Din və elm arasındakı konfliktin tarixi*”²⁰ və A.D.Vaytın²¹ “*Xristian dünyasında elm və din qarşıdurmasının tarixi*”²² kitablarının təsiri altında ortaya çıxmışdır. Son dövrlərin tarixçiləri vurğulayırlar ki, onlar çox xüsusi seçmə nümunələrə istinad etmişlər. Həmin müəlliflərin təsvir etdikləri elm və din arasında mövcud olan münasibətlərə alternativ baxışlar əsrlər ərzində geniş şəkildə mövcud olmuşdur. Günümüzdə “elm və din arasında barışmaz konflikt”in populyar obrazı əksər media tərəfindən qabardılmışdır; hansıdakı polemika elmi materializm²³ və Bibliyanın hərfi yozumu arasındakı kəskinliyi ifadə

¹⁵. Allahın varlığının və fəvqəltəbii qüvvələrin olmasının qeyri-müəyyən olduğunu irəli sürən görüş. Nümunə: Bir xristian tanrının varlığının olmasını, bir ateist isə tanrının yoxluğunu iddia edir. Aqnostik isə bu barədə dəqiq bir qərar vermək üçün uyğun şəraitin olmadığını düşünür.

¹⁶. Thomas Henry Huxley (1825-1895)

¹⁷. Ernst Heinrich Phillip August Haeckel (1834-1919)

¹⁸. Conflict

¹⁹. John William Draper (1811-1882)

²⁰. *History of Conflict Between Religion and Science*

²¹. Andrew Dickson White (1832-1918)

²². *A History of the Warfare of Science with Theology in Christendom*

²³. Scientific materialism

edən gerçək mülayim – mötədil – ayırıcı mövqedən daha dramatik xarakter daşıyır. Biz teologiyanın aşağıdakı şəkildə ifadə edilə bilən əsas xətlərini – spektrini – diqqət mərkəzində tutmalıyıq: naturalizm, o cümlədən materializm, panteizm,²⁴ liberalizm, neoortodoks, ənənəçilik,²⁵ mühafizəkarlıq²⁶ və Bibliyanın hərfi yozumu, yaxud fundamentalizm²⁷. İlk baxışda ikisinin bir araya gətirilməsi çox qərribə görünsə də, bu spektrin iki kənar tərəfini vahid konflikt kateqoriyasında qruplaşdırıram. Bunu ona görə edirəm ki, elmi materializm və Müqəddəs Kitabın zahiri yozumunun hər ikisi iddia edir ki, elm və din eyni sfera – təbiətin tarixi – haqqında fərqli hökmlər irəli sürür. Belə ki, onların arasından yalnız birini seçməliyik. Onlar bir şeydə yekdildirlər ki, fərd eyni zamanda həm təkamülü, həm də Tanrını əsas götürə bilməz. Tərəflərdən hər biri qarşı tərəfdən daha çox tərəfdaş əldə etmək istəyir və hər ikisi barışmaz ritorikadan istifadə edir.

Elmi materializm

Materializmin əsas müddəası aşağıdakı kimi ifadə edilə bilər: kainatda yeganə fundamental gerçəklik maddədir. Materializm də metafizikanın – reallığın ən ümumi xarakteristik xüsusiyyətlərinə aid olan tələblər məcmusu – bir formasıdır. Elmi materializm başqa bir müddəa da irəli sürür: elmi metod idrak üçün yeganə etibarlı üslubdur. Bu görüş epistemologiyanın – idrakın tədqiqi və əldə edilməsi haqqında müddəalar məcmusu – bir forması hesab olunur. Hər iki hökm aşağıdakı müddəa ilə bir-birinə bağlıdır: yalnız elmin araşdırdığı nəsnelər həqiqi və gerçəkdir. Buna görə də idrakın yeganə mötəbər yolu elmdir.

Bundan əlavə, materializmdə redaksionizm²⁸ cərəyanı çox geniş yayılmışdır. Epistemoloji redaksionizm²⁹ iddia edir ki, bütün elmlərin qanunları və nəzəriyyələri əsas etibarilə fizika və kimyanın qanunlarına gətirilə bilər. Metafizik redaksionizm³⁰ isə iddia edir ki, istənilən sistemin tərkib hissəsi onun

²⁴. Pantheism

²⁵. Traditionism

²⁶. Conservatism

²⁷. Fundamentalism

²⁸. Reductionism

²⁹. Epistemological reductionism

³⁰. Metaphysical reductionism

davranışını müəyyən edir. Materialist inanır ki, bütün hadisələr material komponentlərin – hansılar ki, kainatda yeganə təsiredici səbəblərdir – təsirlərinin dilində səbəb-nəticə əlaqələri ilə izah edilə bilər. Əlbəttə, elmdə hər bir sistemin komponentinin analizi olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. İrəlidə görəcəyik ki, daha yüksək mütəşəkkil səviyyəli strukturlarda tamlar da – strukturun özü bütövlükdə – böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Gəlin, “*elmi metod – idrakın yeganə etibarlı formasıdır*” iddiasını araşdırıq. Elm bərpası mümkün olan kütləvi – əldə edilə bilən – verilənlərdən başlayır. Nəzəriyyələr təcrübi müşahidələrin müqabilində yoxlanıla bilən hipotezlər şəklində ifadə edilir. Nəzəriyyələr arasındakı seçimlər sonrakı tədqiqatlar və tətbiqlər baxımından uzlaşmaq³¹, universalıq – ümumilik³² – və faydalılıq³³ kimi əlavə meyarlardan asılıdır. Bu görüşə əsasən, dini inanclar məqbul deyildir, çünki din kütləvi məlumatlar, təcrübi sınaqlar və bu cür təkamül meyarlarından xaricdir. Yalnız elm obyektiv, aydındüşüncəli, universal, akkumulativ və progressiv tərzə malikdir. Bunun əksinə olaraq, dini ənənələrin subyektiv, düşüncə baxımından qapalı, doqmatik, qeyri-tənqidi, dəyişkənliyə qarşı müqavimətli olduğu söylənir. İrəlidə tarixçilərin və elmin filosoflarının elmin bu ideal təsvirini şübhə altına aldıklarının şahidi olacağıq. Buna rəğmən, bir çox alim onu qəbul edir və düşünür ki, bu iş dini inancların mötəbərliyini zəiflədir.

Karl Saqanın³⁴ “*Kosmos*” adlı kitabı və televiziya seriyaları müasir astronomiyanın kəşflərinin ecazkar təqdimatına həsr edilmişdir. Bununla yanaşı, zaman-zaman Saqan özünün fəlsəfi şərtlərini də bura daxil edir – özünün fəlsəfi görüşləri ilə müdaxilə edir. O söyləyir ki, kainat əbədi olsa da, olmasa da, onun mənbəyi tamamilə naməlumdur. O, çoxlu yerlərdə aşağıdakı arqumentlərdən çıxış edərək, Xristianlığın Tanrı haqqındakı görüşlərini hədəfə alır: mistik və avtoritar iddialar – tələblər – elmi üslubun – hansı ki, onun fikrincə, universal tətbiqə malikdir – qayəsi üçün təhlükə törədir. Təbiət (hansını ki, o, öz kitabında böyük hərflərlə qeyd edir) müqəddəslik obyekt kimi Tanrını əvəz edir. Saqan kainatın gözəlliyi, vüsəti və vəhdəti qarşısında öz heyranlığını ifadə edir. Televiziya seriyalarında isə o, ekranın kənarında

³¹. Coherence

³². Comprehensiveness

³³. Fruitfulness

³⁴. Carl Sagan (1934-1996)

oturaraq, *kainatın* ecazkarlıqlarını bizə nümayiş etdirir. Bu mənada, mənəviyyatın yeni növ formasını təqdim edir. Belə ki, o, təkcə sirləri açmaqla kifayətlənməyərək, bizim necə yaşamalını olduğumuzu da söyləyir. Sözsüz ki, biz Saqanın astronomik axtarırlara daha geniş kütləni təhrik və cəlb etməsi üçün maarifləndirici bacarıqlarına, onun böyük etik hissiyyatına – emosional təqdimatına –, dünyəvi barış və ekologiyanın qorunmasına ciddi yanaşmasına görə minnətdar olmalıyıq. Bununla belə, onun elmi metoda tam əminliyini – sərhədsiz bel bağlamasını – hansına ki, onun iddia etdiyi kimi, barış və ədalət əsrində məhz ona arxalanmaq lazımdır – şübhə altına almaq olar.

K.Saqanın “*Temas*”³⁵ adlı romanında və 1997-ci ildə bu roman əsasında çəkilmiş filmə heqayənin qadın qəhrəmanı uzaq kosmosdan gələn radiosiqnalları müəyyən edir və onların sayəsində kosmik səfər üçün böyük bir maşının dizaynının şifrələrini aşkar edir. Nəzərdə tutulan maşın hazırlanır və o, qara dəliklərdəki zaman-məkan dəyişmələrinin köməkliyi ilə qalaktikanın mərkəzinə qısa səfər edir. “*Kosmos*” romanı və onun əsasında çəkilən film, kainatın gözəlliyi və sirri qarşısında Saqanın heyrətini, habelə elm və kəşf qarşısında məsuliyyətini göstərir. Romanda bir alimdən dini təəssüratlarının dəyişilib-dəyişilmədiyi haqqında soruşulur. O da cavab verir ki, ilk dəfə qravitasiya, nisbilik və digər nəzəriyyələri dərk etdikdə, o, bununla rastlaşıb, ancaq bu təəssürat heç də elmdən ayrı deyildir. Bunun əksinə, intusianist dini cərəyan kosmosa səfərin şeytan əməli olduğunu iddia edən qeyri-mötəbər fundamentalist etirazçılarla təmsil olunur. Bu dəstənin digər nümayəndələri isə tez-tez televiziya da yer alan, sanki elmə qarşı loyallıq münasibət göstərən, bununla belə, ibtidai təhsildən əlavə heç bir formal təhsili olmayan yevangelist kilsənin keşişləridir.

K.Saqanın “*Dünya şeytanın əsarətində: zülmətdə elm şam kimi*”³⁶ adlı son kitabının əsas hissəsi psevdo-elmin³⁷ təkzibinə, xüsusən də astrologiya, yadplanetlilər haqqındakı iddialara və naməlum uçan obyektlərə (NUO) həsr edilmişdir. Kitabın bir çox fəsilərində dinə qarşı – adətən, onun mifik, kütləvi və vulqar formalarına – hücumlar da öz əksini tapmışdır. K.Saqan ilk əsrlərdə şeytanlara və cadugərlərə inam haqqında, habelə günümüzdə iman yolu və

³⁵. Contact

³⁶. The Demon-haunted world: science as a candle in the dark

³⁷. Pseudo-science

psixoloji metodlarla gerçəkləşən müalicələr barəsində geniş izah və təsvirlər verir. Bir qısa izahı istisna etmək şərtilə o, heç bir yerdə əsaslı universitet təhsilli ilahiyyat alimlərinin sistemli yazılarına müraciət etmir. Hansılar ki, universitet təhsillidirlər və onun qəbul etdiyi alimlərlə intellektual tərəf-müqabili kimi çıxış edə bilirlər. K.Saqan aşkar surətdə elm və dini iki bərişməz rəqib kimi görür, öz bilgi və imanını da elmlə məhdudlaşdırır.

Növbəti nümunə kimi, sosiobioloq³⁸ Edvard Vilsonun³⁹ əsərinə baxaq. O, öz yanaşmasında həşəratlar, heyvanlar və insanlarda genetik və sosial davranışın təkamül mənbələrini əsas götürür. O soruşur ki, özünü fəda etmək davranışı – öz həyatını başqalarına qurban vermək – fərdi reproduktiv gələcək üçün məhvedici təhlükə yaradırsa, bu davranış qarışıq kimi ictimai həşəratlarda mövcud ola bilərmi? Vilson göstərir ki, bu növ altruistik davranış qarışıq toplumunda olduğu kimi genetik, bir-birinə yaxın qohumların davamlı var olması imkanını artırır. Selektiv təzyiqlər⁴⁰ bu cür fədakarlığa təşviq edir. Onun fikrincə, insanın bütün davranışları bioloji əsaslara və mövcud genetik quruluşa sığışdırılaraq izah edilə bilər. O yazır:

“Mübaligə olmadan söyləmək olar ki, sosiologiya və ictimai fənlər kimi bütün başqa sosial elmlər də biologiyanın son bölmələrindən hesab oluna bildikləri üçün Təkamül nəzəriyyəsinə daxil edilməlidir. Şüur isə beynin neyron mexanizminin törəmə fenomeni kimi izah edilə bilər”.

Vilson ilkin dövrlərdə insan cəmiyyətinin davamlı var olması üçün dini ayinlərin faydalı bir mexanizm olduğuna inanır. Onlar – ayinlər – möhkəm birgəyaşayışı təmin edirdi. Ancaq o söyləyir ki, dini inanc təkamülün məhsulu kimi izah edilərsə, gələcəkdə dinin gücü aradan qalxmalıdır və “o”, elmi materializm fəlsəfəsi ilə əvəz edilməli olacaq.

Söyləməliyəm ki, Vilson öz mülahizələrində daha ardıcıl olsaydı, təkamülün məhsulu kimi izah ediləcəyi təqdirdə, elmin də gücünün aradan gedəcəyini qeyd etməli idi. O zaman, görəsən, elmdə hər sahənin qanuniliyi doğrudan da onun təkamül mənbələri ilə əlaqədardır? İnsan rəftarının genetik – irsi – amillərinin bizim tərəfimizdən anlaşılmasında Vilsonun çox mühüm rolu olmasına rəğmən, düşünürəm ki, o, sosiobiologiyanın rolunu *inklüziv izahla*

³⁸. Sociobiologist

³⁹. Edward Osborne Wilson (1929-...)

⁴⁰. Selective pressures

hər şeyin yeganə izahı səviyyəsinə yüksəltməklə, insan həyatının və təəssüratının, təcrübəsinin digər sahələri üçün macal qoymamış və onları inkar etmişdir. Biz onun bu fikirlərini V və VI fəsillərdə araşdıracağıq.

Mənə elə gəlir ki, bu müəlliflər elmi və fəlsəfi suallar arasında fərqliliyi itirmişlər. Alimlər özlərinin elmi-kütləvi əsərlərində elmin özünün real bir hissəsi olmayan ideyalar üçün elmin mötəbərliyinə can atırlar. Teizm və materializmin hər biri bütün gerçəkliyi izah etmək üçün iddiaedici alternativ inanc sistemləridir. Bu müəlliflər öz qnoseoloji görüşləri əsasında belə fərz edirlər ki, elmi metod idrak üçün ən mötəbər qaynaqdır. Bu görüşün tənqidçiləri bir fərziyyə olaraq onu “*elmmərkəzlilik*”⁴¹ adlandırırlar. Əgər elm idrak üçün təkamül tarixinin terminlərində izah edilə bilən yeganə məqbul forma olsaydı, biokimyəvi mexanizmlər və digər elmi fərziyyələr bütün digər izah formalarını təkzib etmiş olardı.

Düşünürəm ki, Tanrı konsepsiyası heç də digər elmi fərziyyələrlə qarşılıq təşkil edən və təkcə kainatdakı xüsusi hadisələr arasındakı münasibətləri izah edən fərziyyə deyildir. Tanrıya inam, ilk növbədə, tarixi ənənələrlə formalaşmış cəmiyyətlərdə dini təcrübənin ayrı-ayrı növlərinə münasibətdə – reaksiyada – həyat tərzinin bir öhdəliyidir. Tanrıya etiqad heç də elmi araşdırmaları əvəz edə bilməz. Dini inanc xüsusi – məxsusi – hadisələri ehtiva edə bilən geniş, universal anlam modelini ortaya qoya bilər.

Hər bir fənn mahiyyət etibarilə seçicidir və özünəməxsus sərhədlərə malikdir. Onların hər biri təcrübənin ümumiliyindən yalnız onu maraqlandıran spesifik xüsusiyyətləri seçir. Astronom Artur Edinqton⁴² üçdyümlük dəlikli torla dənizin dərin həyatını araşdıran şəxs haqqında gözəl bir təmsil təqdim edir. O, dəfələrlə təkrarlanan müşahidələrindən sonra belə nəticəyə gəlir ki, dənizin dərinliklərində uzunluğu üç dyümdən kiçik dərinlik balıqları yoxdur. Edinqtona görə, balıqovlama metodları bizə nə ovlaya biləcəyimizi diktə edir. Əgər elm mahiyyət etibarilə seçicdirsə, o, özünün təsvir etdiyi reallığın tablosunun tamlığına iddia edə bilməz.

Bu müəlliflər özlərinin metafizik yanaşmalarında *materialist fəlsəfənin*⁴³ hər şeyi əhatə etdiyini müdafiə etmək üçün elmi konsepsiyaları onların elmi

⁴¹. Scientism

⁴². Arthur Eddington (1882-1944)

⁴³. Materialistic philosophies

faydalılığının fəvqünə yüksəlmişlər. Reallığın dəqiq riyazi münasibətlərlə korreliyasıya edilən və ölçülə bilən xassələrlə eyniləşdirilməsi ilk dəfə fiziki elmlərdə müşahidə edilmiş, sonralar digər sahələrdəki alimlərə təsir göstərmiş və günümüzə kimi də davam edir. Ancaq söyləməliyəm ki, materiyanın bu xassələri hadisələrin xüsusi özəlliklərini və insan təəssüratının, müşahidəsinin hesabına bilməyən aspektlərini azaldaraq, nəzərə almamaqla real dünyadan götürülərək mücərrədləşdirilmişdir. Biz heç də belə nəticəyə gəlməməliyik ki, yalnız maddi olan gerçəkdir, yaxud şüur, məqsəd və insan istəyi maddiyyatı müşayiət edən izafilikdir. Xülasə, teizm prinsipinə heç də elmlə deyil, o, yalnız materialist metafizika ilə ziddiyyət təşkil edir.

Müqəddəs Kitabın zahiri mənası

Müqəddəs Kitabın hərfi təfsirindən tam fərqli bir ziddiyyət növü meydana çıxır. XX əsrdə Roma Katolik Kilsəsi və protestantların əsas cərəyanları bu fikirdə idilər ki, peyğəmbərlərin – təbliğatçıların – yaşamında, İsanın həyat və şəxsiyyəti ilə bağlı baş verənlər əsas kəşflərə yönəlik ictimai qaynaqdır, mənbədir. Bir çox ənənəçilər və yevangelist protestantlar Müqəddəs Kitabın təhrif edilmədiyini⁴⁴ təkid etməsələr də, İsanın şəxsiyyətinin mərkəzi məsələ olmasını əsas götürüdürlər. Fundamentalist kilsə nümayəndələri və ABŞ-dəki tarixi cərəyanların böyük bir hissəsi, cənubi bəptistlərin⁴⁵ əksəriyyəti kimi, Müqəddəs Kitabın səhsiz və xətasız olduğunu vurğulayırlar.

1980-ci illər fundamentalizm cərəyanı üzvlərinin lobbizminin və siyasi gücünün artmasına şahid oldu. “*The New Right*” rəsmi təşkilatının əksər üzvlərinin fikrincə, Müqəddəs Kitab sürətli dəyişikliklər dövründə tək cəminliyin təminatçısı kimi çıxış etməklə qalmır, etik tənəzzül (cinsi azgınlıq, narkomaniya, cinayətin çoxalması və s.) dövründə də ənənəvi dəyərlərin müdafiəsi üçün baza təşkil edir. Müqəddəs Kitabın literalizm tərəfdarları, bir növ, Təkamül nəzəriyyəsinin materialist fəlsəfəni ilkin fərziyyə götürdüyünü və Tanrının etik fərmanlarına inancılı zəiflətdiyini qeyd edirlər. Skopsın⁴⁶ 1925-ci ildəki məhkəməsində Təkamül nəzəriyyəsinin Müqəddəs Kitabla ziddiyyət təşkil etdiyi əsas gətirilərək, onun məktəblərdə tədris edilməsinin

⁴⁴. Təhrifdən uzaq olmasına

⁴⁵. Bəptisit

⁴⁶. John Scopes

qadağan olunması tələb edilirdi. Son dövəndə “yaradılış elmi”⁴⁷ adlanan yeni arqumentlərdə təkid edilir ki, kainatın son bir neçə 1000 ildə yarandığını göstərən elmi nümunələr mövcuddur.

1981-ci ildə Arkanzas⁴⁸ əyalətinin ali məclisinin qəbul etdiyi qanuna əsasən, ali məktəblərin və məktəblərin biologiya dərsləklərində kreasionizm – yaradılış – nəzəriyyəsi Təkamül nəzəriyyəsi ilə eyni zamanda tədris edilməlidir. Bu qanuna əsasən, kreasionizm Tanrıya və Müqəddəs Kitaba müraciət edilmədən elmi nəzəriyyə şəklində təqdim olunmalıdır.

1982-ci ildə ABŞ-ın Ali Məhkəməsi sözügedən qanunun dini görüşlərə üstünlük verməklə, Kilsə və dövlətin ayrı olması prinsipini pozduğu üçün Arkanzas qərarını ləğv etdi. Arkanzas məhkəməsi ilə bağlı layihədə müqəddəs kitaba birbaşa istinad edilmədiyinə baxmayaraq, orada Yaradılış kitabından götürülmüş bir çox ifadə və ideyalardan istifadə edilmişdi. Kreasionizm cərəyanının aparıcı nümayəndələrinin yazılarından onların dini məqsədləri tam bəlli olur.

Məhkəmə, eyni zamanda, *yaradılış elminin* qanuni və əsaslı bir elm olmadığına da hökm verdi. O, – məhkəmə – son olaraq belə qərar verdi ki, elmi nəzəriyyənin statusu haqqında qanunverici orqanlar və məhkəmə sistemi deyil, elmi ictimaiyyətin özü qərar verməlidir. Məlum oldu ki, yaradılış elminin tərəfdaşları məqalələri qiymətləndirmək üçün elmi jurnallara belə göndərməmişlər, o ki qala, həmin ixtisaslaşmış nəşrlərdə çapları təsdiq edilsin. Qeyd edilən məhkəmədə elm xadimləri göstərdilər ki, elmin bütün sahələrində, o cümlədən astronomiya, geologiya, paleontologiya, biokimya,⁴⁹ habelə biologiyanın əksər bölmələrində uzun təkamül prosesi mərkəzi rol oynayır. Onlar, həmçinin kreasionistlər tərəfindən təklif edilən elmi sübutları da cavablandırdılar. Böyük daşqınlar və subasmalar Nuhun tufanı üçün geoloji sübutların və müxtəlif növlər arasında daşlaşmış keçid formalarının⁵⁰ yoxluğu kimi tələblər şübhə altına alındı.

1987-ci ildə ABŞ Ali Məhkəməsi qanunun akademik ictimaiyyəti məhdudlaşdıraraq məxsusi dini baxışı müdafiə etdiyini əsas götürərək, Luiziana-nın⁵¹ kreasionizm qanununu ləğv etdi. 1999-cu ildə Kanzas təhsil şurası qərar çıxardı ki, ştatın qiymətləndirmə imtahanlarında təkamül nəzəriyyəsi haqqın-

⁴⁷. Creation science

⁴⁸. Arkansas

⁴⁹. Biochemistry

⁵⁰. Transitional forms

⁵¹. Louisiana

da suallar olmamalıdır. Faktiki bu qanun Təkamül nəzəriyyəsinin təlimini qadağan etməsə də, aşkar şəkildə bu növ təlimlərin qarşısını alır. Buna görə də onun məhkəmələr tərəfindən dəyişdirilməsi ehtimalı var idi.

Düşünürəm, *Yaradılış elmi* həm dini, həm də elmi ictimaiyyət üçün təhdiddir. Təbiidir ki, etik qarışıqlıq – mənəvi çaşqınlıq – və sürətli mədəni dəyişiklik dönməndə qətiyyət və əminlik axtarışı Bibliyanın hərfi təfsirinin rolunun artmasına təkan vermişdir. Bu qüvvələrin bəziləri İslam fundamentalizminin dirçəlişinə, İran və başqa yerlərdə radikal ortodoksionizmin baş qaldırmasına səbəb olmuşdur. İdeoloji təşkilat nümayəndələrinin yerli – məhəlli – məktəb şöələrinin və dövlət orqanlarının gücündən istifadə etməklə, elmə yeni baxış formalaşdırmağa çalışdıqları zaman elm üçün təhlükə yarandığını görə bilərik. Elmi ictimaiyyət heç vaxt tamamilə müstəqil və özünün sosial kontekstindən təcrid edilə bilməz. Bununla belə, o, elmi qərarları diktə edə bilən siyasi təzyiqlərdən də müdafiə olunmalıdır. Müəllimlər öz tədrislərində geniş elmi cəmiyyət haqqında araşdırmalar aparmaq və nəticələr çıxara bilmələri üçün azad olmalıdırlar.

Hüquqşünas Filip Conson⁵² özlərini elmi ictimaiyyətin bir hissəsi kimi təqdim edən ateist filosofların elmi materialist düşüncələrini mötəbər tənqidlərə məruz qoyur. Bununla bərabər o, Təkamül nəzəriyyəsinə də ateist görüş baxımından hədəfə alır. Biokimyəçi Maykl Behe⁵³ aşağıdakı ayrıntılı arqumentlərlə çıxış edir. Ona əsasən hüceyrələrdəki uzun biokimyəvi qarşılıqlı əlaqələr kimi mürəkkəb sistemlər təsadüfi dəyişikliklərin təbii seçimi yolu ilə təkamül tapa bilməzlər. Buna görə də onlar yalnız “şüurlu dizayn”ın məhsulu olmalıdır. Onların baxışları dördüncü fəsildə müzakirə edilir. Düşünürəm, bu müəlliflər Bibliyanın hərfi yozumçuları olmasalar da, Təkamül nəzəriyyəsinin və teizmin bir araya sığmayan olması fərziyyəsində səhv edirlər. Onlar, həmçinin elm və din arasında seçim etmək kimi yanlış dilemmaları əbədiləşdirirlər. Roma Papası II İohan Pavel⁵⁴ söyləmişdir:

“Elm dini yanlışlıqlar və xürafatlardan, din də elmi mütləqilik və yalançı absolyutlardan saflaşdırmalıdır. Onlardan hər biri digərinə münasibətdə hər ikisinin də sağlam inkişaf edə biləcəyi daha geniş müstəviyə yetişməsi üçün yardımçı olmalıdır.”

⁵². Phillip E. Johnson (1940-2019)

⁵³. Michael Behe (1952-)

⁵⁴. Pope John Paul II (1920-2005)

Müstəqillik⁵⁵

Elm və din arasında ziddiyyətlərin aradan götürülməsinin üsullarından biri hər iki sahənin nüfuzolunmaz ciddi çərçivələrdə saxlanılmasından ibarətdir. Onlar araşdırdıqları suallar üçün müraciət etdiyi sahələrə və cəlb etdiyi metodlara görə bir-birindən fərqləndirilə bilər. Bunlar müxtəlif növ fərqlərdir, ancaq birlikdə götürüldükdə bu iki sahənin müstəqillik və avtonomluğunu təmin edirlər. Əgər iki hüquqi müstəvi mövcuddursa, onlardan hər biri öz işinə fokuslanmalı və digərinin işlərinə müdaxilə etməməlidir. Hər bir araşdırmanın metodu selektivdir və özünəməxsus çərçivələri – hədudları – vardır. Çərçivələrin təyin edilməsi, sadəcə, zəruri olmayan konfliktlərin aradan götürülməsi istəyi ilə bağlı deyil, həmçinin həyat və düşüncənin hər bir sahəsinin çoxçalarlı xarakterinə uyğun fərqli xüsusiyyətləri himayə etmək istəyi ilə də bağlıdır. İlk mərhələdə elm və dinə fərqli sahələr kimi baxacağıq, sonra isə onların dillərini və daşdığı funksiyaların fərqlərini araşdıracağıq.

Mövzuların fərqliliyi – sahələrin fərqliliyi⁵⁶

Günümüzdə yevangelistlər və mühafizəkar xristianlar İncilin hərfi yozumunun zəruriliyinə və kreativ yaradılış elminin müdafiəsinə təkid etməyərək, Müqəddəs Kitaba mərkəzi dini rol ayırırlar. Onlar İsanın qurbanlıq ölümü və İsanın xilasedici fərd kimi qəbuluna inamının ani dəyişkənliyə səbəb olmasını xüsusi vurğulayırlar. Onlar Yevangelianın müasir elm tərəfindən nə təkzib edilən, nə də müdafiə olunan inqilabi gücünə malik olmadığına diqqət çəkirlər. Onlar üçün elm və din bəşər həyatının tam asılı olmayan aspektləridir.

Neoortodoksal⁵⁷ protestantlar İncilin sxolastikası və elmi tədqiqatların müasir nəticələrini tam şəkildə qəbul edərək, İsanın mərkəzliyi və təcəllanın, vəhyin öncüllüyünə reformativ yeni baxışları ilə elm və dinin çoxlu aşkar fərqliliyini müdafiə edirlər. Karl Bart⁵⁸ və onun ardıcıllarının nəzərinə, Tanrını yalnız İsada təcəlla və imanda təsdiq tapmış bilgi kimi dərk etmək olar. Tanrı transsendentdir, o, tamamilə başqa bir nəsnədir, özünün aşkar etdiyi istisna olmaqla idrak edilə bilən deyildir. Dini *iman* elmdə mövcud olan bə-

⁵⁵. Independence

⁵⁶. Separate domains

⁵⁷. Neo-orthodoxy

⁵⁸. Karl Barth (1886-1968)

şəri kəşfdən deyil, tamamilə ilahi təşəbbüsdən⁵⁹ asılıdır. İlahi fəaliyyət haqqında əsas dairə təbiət deyil, tarixdir. Alimlər teologiyadan tam təcrid edilmiş şəkildə özlərinin elmi işlərini görməkdə sərbəstdirlər. Əksinə, ilahiyyat alimləri də eyni azadlığa sahibdirlər və onların metod və maraq dairələri tamamilə fərqlidir. Elm insan müşahidəsi və düşüncəsinə əsaslandığı halda, din ilahi vəhyə söykənir. Bu düşüncə baxımından İncil hərfən deyil, daha ciddi qəbul olunmalıdır. Müqəddəs Kitab vəhyin – təcəllanın – özü deyil, bəlkə də vəhyani hadisələrə şahidlik edən, təhrifə məruz qalmış bəşəri bir sənəddir. İlahi fəaliyyətin məhvərində hansısa bir mətnin diktə edilməsi deyil, fərdlər və icmaların yaşanı durur (qədim İsrailoğulları, peyğəmbərlər, İsanın şəxsiyyəti və erkən kilsə dönəmində onun dəvətini qəbul edənlər kimi). İncili qələmə alanlar bu hadisələrin müxtəlif interpretasiyalarını özlərində əks etdirib və biz onların müəlliflərinin bəşəri məhdudiyətlərini və düşüncəsinə yaşadıkları mədəni mühitlərin təsirlərini qəbul etməliyik. Elmi suallarla bağlı onların düşüncələri qədim zamanlarda elmdənkənar spekulativ görüşlərin inikasındır. Biz yaradılış kitabının ilk fəsillərini (opening chapters - dünyabaxışı əks etdirən fəsillər) bəşərin və dünyanın Tanrıya yönəlmiş əsas münasibətinin simvolik təsviri kimi qəbul etməliyik – insanın məxluq olması, təbiətin nizamının kamilliyi haqqında mesaj kimi. Bu dini anlayışlar – anlamlar – qədim kosmologiyadakından (hansı ki, onlar ifadə edilmişlər) ayrı tutulmalıdır.

Langdon Qilkeyin⁶⁰ ilkin yazılarında, habelə Arkanzasdakı yaradıcılıq⁶¹ məhkəməsinə şahidliyi zamanı bu mövzuların bir çoxunu təsvir etmişdir. O, aşağıdakı fərqləri vurğulayırdı:

1. Elm real, kütləvi və təkrarlanan məlumatları izah etməklə məşğuldur. Din isə dünyadakı nizam və gözəlliyin varlığı, habelə daxili aləminizdəki təəssüratlar (bir tərəfdən günah, izzət⁶², mənasızlıq,⁶³ digər tərəfdən, bağışlanma⁶⁴, əminlik və müqəddəslik⁶⁵ kimi anlayışlar) haqqında axtarış aparır.

⁵⁹. Divine initiative

⁶⁰. Langdon Brown Gilkey (1919-2004)

⁶¹. Creativity

⁶². Anxiety

⁶³. Meaninglessness

⁶⁴. Forgiveness

⁶⁵. Holiness

2. Elm obyektiv “Necə?”⁶⁶ sualını verir. Din isə məna, hədəf – məqsəd – və bizim mütləq mənbə və mənsəbimiz haqqında fərdi “Nə üçün?” sualının cavabını axtarır.

3. Elmdə etibarlılığın dərəcəsi məntiqi uzlaşma və eksperimental adekvatlıqdan⁶⁷ ibarətdir. Dində isə son etibarlılıq aydınlıq və bəsirət verilmiş fərdlərə söykənən və bizim şəxsi təəssürlərdə – müşahidələrimizdə – öz doğruluğunu tapan Tanrı və vəhydir (təcəlladır).

4. Elm, eksperimental olaraq yoxlanıla bilən kəmiyyət proqnozlarını tədarük edir. Din isə Tanrı transsendent olduğu üçün simvolik – alleqorik – və analogiyalar dilindən istifadə etməlidir.⁶⁸

Arkanzas məhkəməsinin kontekstində elm və dinin tam fərqli sualların axtarışında olmaları və tamamilə fərqli metodlardan istifadə etmələri effektiv strategiya idi. Bu strategiya Müqəddəs Kitabın literalizminin ardıcılığının elmi nəticələrin Müqəddəs Kitabdən çıxarıla bilməsi haqqında cəhdlərini tənqid etmək üçün metodoloji əsaslara (prinsiplərə) zəmin yaratdı. Daha dəqiq, L.B.Gilkey göstərdi ki, yaradılış haqqında təlim təbiətin tarixi bərasində həqiqi – ədəbi – deyil, əksinə, simvolik, kainatın gözəl, nizamlı və istənilən anda ilahi iradədən asılı olduğunu vurğulayan ifadə tərzidir. Dini düşüncə mahiyyət etibarilə elmdənöncəki İncil kosmologiyası və çağdaş elmi kosmologiyadan asılı deyildir. Neoortodoksların yaradılış haqqında fikirləri ikinci fəsildə – “Yaradılışın dini mənası – anlamı –” geniş izah edilir.

Teoloji iddiaları elmi müddəalardan ayırmağın digər bir üsulu isə katolik və neoortodoksal düşüncənin ortaq olduğu birinci⁶⁹ və ikinci⁷⁰ səbəbiyyət arasında fərqlərin qoyulmasından ibarətdir. Burada qeyd edilir ki, Tanrı özü ilk səbəb olaraq elmin də öyrəndiyi fiziki aləmin ikinci səbəbləri vasitəsilə fəaliyyət göstərir. Tanrı mütləq qüdrətə sahibdir və müəyyən hədəflərə çatmaq üçün təbiət qanunlarından istifadə edir. Birinci səbəbiyyət kainatdakı mahiyyətlər arasındakı qarşılıqlı təsirdən tam şəkildə fərqlənən bir səviyyədir. Bu fərqlilik təkamül kontekstində (fəsil 4) və Gilson Bart və Farrerin (fəsil 6)

⁶⁶. Objektive how

⁶⁷. Experimental adequacy

⁶⁸. Transcendent

⁶⁹. Primary casualty

⁷⁰. Second casualty

fikirlərini öyrəndikdə geniş şəkildə izah ediləcəkdir. Cey Qold⁷¹ elm və dinin ayrı-ayrı sahələr olduğunu göstərən ciddi və əsaslı – tutarlı – səbəb kimi elmi misallar gətirmişdir. Onun başlıca prinsipi ondan ibarətdir ki, elm və din üst-üstə düşməyən sahələrdir və təhsil prosesində onların hər biri ayrı-ayrılıqda istinad mənbəyi rolunda çıxış etməlidir.

Fərqli dil⁷² və funksiyalar (dillər və funksiyaların fərqləndirilməsi)

Elm və dini ayıran digər bir alternativ metod daşdıqları funksiyaların tam fərqli olmasından çıxış edərək, onları bir-biri ilə uzlaşmayan dillər kimi interpretasiya etməkdən ibarətdir.

1950-ci illərin filosofları arasında məntiqi pozitivistlər elmi müddəaları – hökmləri – bütün idraki müddəalar üçün norma kimi götürür və empirik verifikasiya mövzusu olmayan istənilən müddəanı mənasız sayaraq rədd edirdilər. Buna cavab olaraq, linqvistik analitiklər təkid edirdilər ki, dilin müxtəlif növləri biri digərinə gətirilə bilməyən – sıxışdırıla bilməyən – müxtəlif funksiyalara xidmət edir. İstənilən “dil oyunu”⁷³ (L.Vitqenşteyn⁷⁴ və ardıcılıları onu belə adlandırır) istifadə edildiyi sosial kontekstdəki metod baxımından fərqləndirilir. Elm və din tamamilə fərqli işlər görür və heç biri haqqında digərinin meyarları əsasında hökm vermək olmaz. *Elmi dil*, adətən, öngörmə – proqnoz – və kontrol – yoxlama – üçün istifadə edilir. Hər hansı bir nəzəriyyə məlumatların xülasəsi, müşahidə oluna bilən hadisələrdə ardıcılığın korrelyasiyası və texnoloji tətbiqlərin əldə edilməsi üçün faydalı bir alətdir. Elm təbii hadisə haqqında sonlu sayda sual soruşur. Elmdən özünün diqqət mərkəzində olmayan, əhatəedici dünyagörüş təqdim etməsi, yaşam fəlsəfəsi ortaya qoyması və ya etik normaların məcmusunu yaratmaq kimi gözləntimiz olmamalıdır. Alimlər özlərinin laboratoriyalarını tərk etdikdə və quru elmi fəaliyyətlərinin arxasında spekuliyasiya etdikləri çərçivədən xaricdə olan şeylərdən danışdıqları zaman digər fərdlərdən heç də zəkali deyillər.

Linqvistik analitiklərin görüşünə əsasən, *dini dillərin* xarakterik funksiyaları həyat üçün yaşam tərzini tövsiyə etməkdən, bir sıra davranış məcmusu

⁷¹. Stephen Jay Gould (1941-2002)

⁷². Different languages

⁷³. Language game

⁷⁴. Ludwig Wittgenstein (1889-1951)

müəyyənləşdirməkdən və spesifik etik qaydalara əməl etməyə təşviq etməkdən ibarətdir. Dini dil dindar cəmiyyətdəki ayinlərdən və əməllərdən qaynaqlanır. O, həmçinin fərdi dini təcrübəni ifadə etmək və yönləndirə bilmək üçün – idarə etmək üçün – istifadə edilə bilər. Linqvistik cərəyanın – vektorların – güclü tərəflərindən biri də budur ki, o, dini inanclar üzərində düşüncənin mücərrəd – abstrakt – sistemləri kimi konsentrasiya etmir – məhdudlaşmır –, əksinə, dini dildən istifadənin praktiki metodunu fərdlərin və toplumların yaşamında nəzərdən keçirir. Linqvistik analitiklər sosioloqların, antropoloqların, psixoloqların din barəsində yerinə yetirilmiş eksperimental tədqiqatlarından, həmçinin dini ənənələr daxilində meydana gəlmiş ədəbi əsərlərdən istifadə edirlər.

Sxolastiklər mədəniyyətlərin müxtəlifliyindən asılı olaraq yaradılış versiyalarının rolunu araşdırmışlar. İnsanlar hər dövərdə yaşamlarını kosmik sistem – nizam – çərçivəsində təyin etməyə çalışmışlar. Mənbələrə – başlanğıqlara – insan marağı spekulativ, yaxud izahedici ola bilər, bununla belə, bu, əsasən böyük mənalılıq və qiymətlik sualının başa düşülməsi üçün ehtiyacdan qaynaqlanır. Yaradılış hekayələri insan rəftarı üçün nümunələr – şablonlar – başqa sözlə, insan yaşamının ali və mötəbər fraqmentlərini təmin edir. Dini icmalar bu qəbildən olan hekayələri simvolik təqdimatla iqtibas edir, ayin və mərasimlərdə nümayiş etdirməklə, onlarda iştirak etmək hissini yüksəldirlər. İbadət ayinlərində qədim dövrlərin nümunəvi şablonları litorgiya formasında təqdim və qeyd edilir. Onların bəşər həyatındakı rolu elmi tədqiqatların oynadığı roldan olduqca fərqlidir.

Bəzi tədqiqatçılar – sxolastiklər – müxtəlif mədəniyyətləri öyrənərək belə nəticəyə gəlmişlər ki, dini ənənələr, adətən, praktiki və normativ cəhətləri özündə ehtiva edən həyat tərzləridir.

Hekayələr, ayinlər və dini əməllər fərdləri yaşam üçün ortaq yayılmış yaddaş, fərziyyələr və strategiyaların olduğu icmalarda birləşdirir. Digər tədqiqatçılar isə iddia edirlər ki, dinin əsas hədəfi şəxsin mənəvi transformasiyasıdır. Dini ədəbiyyat geniş surətdə tövbə yolu ilə günahdan uzaqlaşmaq, nigaranlıq yerinə Allaha təvəkkül etmək və qırğınlıqdan tamlığa aparan təcrübələrdən – təəssüratlardan söhbət açır. Şərq ənənələri isə hüsur, vəhdət və maarifçilik təcrübəsi əsasında meydana çıxan iztirab və özünəməxsusluq –

özünəqapanma və ya özünüsevmə – buxovlarından qurtuluş haqqında söz açır. Sözsüz, bunlar elmlə çox zəif əlaqəsi olan fəaliyyət və təcrübələrdir.

İkidilli yanaşma instrumentalizm tərəfdarı tərəfindən də dəstəklənir. Instrumentalistlərin fikrincə, elmi nəzəriyyələr reallığın təsviri deyil, əksinə, produktiv – faydalı – intellektual və praktiki instrumentlər, müşahidələrin korreliyası və proqnozların verilməsi üçün münasib hesablamalar insan yaradıcılığı – konstruksiyası – və alətləridir. Elmdəki modellər kainatın təsviri deyil, ancaq müşahidələri proqnozlaşdıracaq nəzəriyyələri formalaşdırdıqdan sonra kənara qoyula biləcək faydalı yaradıcılıqdır. Adətən, instrumentalistlər pragmatizmlə hökmlərin reallığa adekvat olması baxımından deyil, onların insan həyatında faydalı olması tələbində razılaşırlar. Üçüncü, “Kvant nəzəriyyəsinə instrumentalist baxışlar” fəslində bu baxışlara həsr edilmişdir. Elmin bu cür əsaslandırılması dinin instrumental və funksional izahı ilə yanaşı qoyulduqda, hər iki sfera effektiv şəkildə bir-birindən fərqlənir.

Nəhayət, bəzi müəlliflər Kvant fizikasındakı kamillik – tamlıq – prinsipi ilə analogiyadan çıxış edərək, elm və dinə birlikdə *tamamlayıcı perspektivlər*⁷⁵ kimi yanaşırlar. Gələcək fəsilə görə ki,⁷⁶ elektron və ya işığın fotonu kimi subatomik bir nəsə bəzən özünü bir zərrəcik – korpuskulyar –, bəzən isə dalğa kimi aparır. Bu, vahid model, yaxud fəza məxsusiyətləri ilə təsvir edilə bilməz. O, xüsusi müşahidənin dəqiq qiyməti deyil, yalnız ehtimalla proqnoz verən tənliklər sistemi vasitəsilə təqdim edilə bilər. Nils Bor⁷⁷ özünün *Tamlıq* prinsipini ümumiləşdirərək onu psixologiyada davranışçı⁷⁸, introspektiv⁷⁹ modellərdə hüquq və dində ədalət və eşq prinsiplərində olduğu kimi hadisələrin sadə çoxluğunun analizlərinin alternativ növlərinə – müxtəlif sahələrinə – tətbiq etmişdir. Biz görə ki, psixoloqlar Malkolm Cevz⁸⁰ və Freyzer Vats⁸¹ kimi bəzi müəlliflər bu ideyanı daha da genişləndirərək, beyin və zehnin tamamlayıcılıq prinsipindən (fəsil 5) söhbət açmışlar. Onlar dünya haqqında elmi və dini baxışların tamamlayıcı olmasını müdafiə

⁷⁵. Complementary perspectives

⁷⁶. Bu mövzu müəllifin kitabının sonrakı fəslində izah edilmişdir.

⁷⁷. Niels Henrik David Bohr (1885-1962)

⁷⁸. Behavioristic

⁷⁹. Introspective

⁸⁰. Malcolm Jeeves (1926-)

⁸¹. Fraser Watts

etmişlər. Bir çoxu quru – ciddi – müstəqilliyi aşan dialoqun məhdud formalarını məqbul saymışlar.⁸²

Hesab edirəm, *Müstəqillik tezisi* yaxşı qiymətləndirmə və ilkin yanaşmadır. Bu görüş hər fəaliyyətin üstün xüsusiyyətlərini qoruyur və ziddiyyəti qaçılmaz bilənlərə cavab verməkdən ötrü faydalı strategiyadır. Dinin həqiqətdə elmdəkindən fərqlənən özünəməxsus metodları, sualları və funksiyaları var.

Yuxarıda sadalanan müstəqillik tezislərinin hər birində ciddi problemlər vardır. Mənim fikrimcə, neoortodokslar haqlı olaraq, xristian ənənəsində Həzrət İsanın və Müqəddəs Kitabın üstünlüyünün mərkəzi yer tutmasını təkidlə vurğulayırlar. Bu yanaşma İncilin hərfi yozumu ilə müqayisədə daha mötədildir. O, Müqəddəs Kitab və doktrinalarda bəşəri təfsirin rolunu qəbul edir. Bununla yanaşı, əksər versiyalarda o da vəhy – təcəllə – və qurtuluşun yalnız Həzrət İsadan keçdiyini müdafiə edir. Fikrimcə, bu da müasir plüralist dünyada problematik görünür. Əksər neoortodoks müəlliflər Tanrının ucalığında təkid edir və sabit məqamlara, keyfiyyətlərə az diqqət yetirirlər. Sözügedən görüşə əsasən, Tanrı və dünya arasındakı keçid yalnız reinkarnasiyada⁸³ təcəssümlə olur. K.Bart və onun ardıcılıları yaradılış təlimini əsaslandırmaq, yaxud şərh etmək istədikləri üçün “qurtuluş” təlimi onların əsas maraqlarını təşkil edir. Təbiətlə insanın nicat yeri kimi rəftar edilməlidir. Təbiət zamanın sonunda insanın qurtuluşu üçün misilsiz bir mexanizmdir kimi qiymətlənməyə layiqdir.

İkidilli yanaşma bizə “din dili”nin funksiyalarının çeşidli olmasını anlamağa yardım edir. Din təkcə sırf etiqad və inanclar məcmusu – toplusu – deyil, həmçinin bir həyat tərzidir. Müəyyən bir cəmiyyətin dini praktikasında, o cümlədən ibadət və etik normalarında müxtəlif inanclar ilkin fərziyyə olaraq irəli sürülür. Spesifik hədəfləri üçün produktiv olan elmi nəzəriyyələrə və dini inanclara insan yaradıcılığı – quruculuğun – kimi baxan instrumentalizmə qarşı üçüncü fəsilə hər iki cəmiyyətin insan həyatının fəvqündəki reallıqlar haqqında idrakı iddiaları qoyduqlarını təklif edən tənqidi realizmi müdafiə edəcəyəm. Əgər elmlə din eyni aləm haqqında söhbət edirlərsə, onları bir-birindən tam asılı olmayan müstəqil dillər olaraq dəyərləndirə bilmərik. Əgər

⁸² Bu mövzu müəllifin kitabının növbəti fəslində izah edilmişdir.

⁸³ İnsan ruhunun təkrar qayıdışı və bədənlənməsi. Ruhun bir bədəndən digərinə keçməsi.

biz bütün təcrübələrin tutarlı təfsirinin – yozumunun, izahının – axtarışında-yıqsa, vahid dünyagörüşün axtarışından yan keçə bilmərik.

Əgər elm və din bir-birindən tam şəkildə asılı olmasaydı, ziddiyyətin imkanı da yox olardı. Bununla paralel konstruktiv dialoq və qarşılıqlı zənginləşmə də aradan getmiş olardı. Biz heç də həyatı ayrı-ayrı elementlərə bölünmüş amil kimi görmürük. Əksinə, onun müxtəlif aspektlərini öyrənmək üçün xüsusi fənləri inkişaf etdirməzdən əvvəl tamlıq və mürəkkəb daxili əlaqələri birlikdə qəbul edirik. Müqəddəs Kitabda da “Tanrı ayrıca və yad dini sferadan da çox bütün həyatımızın və təbiətin sərvətidir” etiqadına dair işarələr vardır və bu müddəə özünə yer tapır. Mən yuxarıda baxılan variantlardan heç birinin bu məsələyə adekvat olmadığını əsaslandıracağam.

Dialoq

Dialoq tezisinin tərəfdarları *Ziddiyyət* və *Müstəqillik* tezlərinin tərəfdarları ilə müqayisədə elm və din arasında daha konstruktiv münasibət nümayiş etdirirlər. Onlar bu münasibətləri inteqrasiya tezisinin tərəfdarlarının iddia etdikləri “konseptual vəhdət”in dərəcəsinə qaldırmırlar. Dialoq tezisi elmi fəaliyyətdə elmi sahənin ilkin fərziyyələrin mülahizəsindən və ya elmi metodlarla dini metodlar arasındakı bənzərliklərin izahından, yaxud bir sferada yer alan və digər sahədəki konsepsiyalarla oxşarlığın analizindən qaynaqlana bilər. Müstəqillik tezisi ilkin fərziyyələrdə, metodlarda və konsepsiyalarda fərqliliklərə təkid etdiyi halda, Dialoq tezisi onlardakı bənzərliklərin üzərində durur.

İlkin fərziyyələr – prinsiplər – və marginal⁸⁴ suallar

Tarixçilər bütün dünya mədəniyyətləri arasında nə üçün məhz Qərbin yəhudi-xristian mədəniyyətinin aparıcı rolda çıxış etdiyinə təəccüblənirlər. Tutarlı səbəb kimi “yaradılış doktrinasının – təliminin” elmi fəaliyyət üçün lazımı şərait yaratdığını, həm yunan, həm də İncillə bağlı düşüncədə dünyanın nizamlı və anlaşılın olması hökmünü göstərmək olar.⁸⁵ Yunanlar bu nizamın

⁸⁴. Sərhəd, əsas və faydalı

⁸⁵. Intellegible

zəruri olması və onun strukturunun *ilkin prinsiplərdən*⁸⁶ çıxarıla biləcəyinə inanırdılar. Müqəddəs Kitabla bağlı olan təfəkkür isə Tanrının həm forma, həm də məzmun yaratdığına etiqad edir. Yəni əvvəllər aləm indi olduğu kimi olmamışdır, dünyanın nizamının detalları yalnız müşahidə ilə aşkar və anlaşıla bilər. Bundan əlavə, bir çox qədim mədəniyyətlərdən fərqli olaraq İncil təfəkküründə təbiətin “həqiqi” və “xeyirli olmasına rəğmən” o, özlüyündə ülviliyə malik deyildir. Buna görə də insanlar onun üzərində eksperiment apara bilirlər.

Elmin meydana gəlməsində xristian təfəkkürünün rolu haqqındakı mübaligəyə ehtiyatla yanaşmalıyıq. Orta əsrlərdə avropada elm, daha çox, axirət dünyasına fokuslandığı zamanda, ələlxüsus, bəzi monastr cərəyanlarının mühüm praktik texnologiyaları əldə etməsinə baxmayaraq, ərəb – müsəlman – elmi parlaq uğurlara imza atmışdı. Avropada müasir elmin inkişafı İntibahın sənaye, biznes, ticarətin inkişafı, habelə rifah, təlim və tərbiyənin yeni metodları kimi humanist maraqları ilə dəstəklənirdi. Bundan əlavə, yaradılış ideyası elmi araşdırmalara dini legitimlik gətirmiş oldu. Bir çox alimlər inanırdılar ki, onlar Tanrının ardınca onun fikirləri ilə düşünlər. Bundan əlavə, Kalvinin⁸⁷ “iş etikası”nın da xüsusi halda elmi dəstəklədiyini söyləmək olar. Elmin inkişafının ilkin fundamenti sayılan Kral Cəmiyyətinin on nəfərindən yeddisi puritan⁸⁸ və onların da çoxu ruhani idilər.

Müasir dövrdə elm tərəfindən qaldırılan sərhəd – limit – sualları heç də təkə elm çərçivəsində cavablandırılmır. Bu sualları bəzən – məkan və zamandakı məhdudiyətlərdəki kimi – metodoloji və konseptual məhdudiyətlərdən çıxış edərək, çərçivə – haşiyə – məhdudlaşdırıcı suallar da adlandırılır. Şotlandiyalı ilahiyatçı alim Tomas Torans⁸⁹ bu fikirdədir ki, ki, elm özünün cavablandırma bilməyəcəyi fundamental suallar ortaya qoyur. Elm bizə həm rəasional, həm də mümkün – təsadüfi – olan bir nizamı nümayiş etdirir. Onun qanunları və ilkin şərtləri heç də zəruri deyildirlər. “İmkan” və “anlaşılan”ın vəhdəti – kombinasiyası – bizi rəasional nizamın yeni və gözlənilməz

⁸⁶. First principles

⁸⁷. John Calvin (1509-1564)

⁸⁸. XVI və XVII əsrlərdə Böyük Britaniyada baş vermiş dini hərəkət. I Yelizavetanın kilsələrdə keçirdiyi reformist siyasət hərəkətinin formalaşmasını sürətləndirmişdir. Puritanlar xristianlığın Protestantlıq məzhəbini müdafiə edirdilər.

⁸⁹. Thomas Torrance (1913-2007)

formalarını axtarmağa sövq edir. İlahiyyat alimləri kainatın təsadüfi deyil, Tanrının onun rasionel nizamının yaradıcısı olduğuna və eyni zamanda kainatın rasionallığına inanırlar. Qeyd edilən rasionallıqla – korrelyasiya – Tanrının əlaqələndirilməsi ideyası bəzən o qədər irəli gedir ki, “dünyanın zati anlaşılmalılığı”nın sirli və əsrarəngiz təbiətinə aydınlıq gətirir və onun vasitəsi ilə bizdə oyanan dini heyrətin dərin hissini izah edir. Bu da A.Eynşteynin üzərində təkid etdiyi elmin əsas mənbəsidir.

Katolik ilahiyyatçı alim David Treysi⁹⁰ elmdə dini ölçü – meyar, ülgü – axtarır. O, bu fikirdədir ki, dini suallar insan təcrübəsinin – təəssüratının – üfüqlərində, yaxud sərhəd sitüasiyalarında meydana çıxır. Əsas inam⁹¹ və asayışda olduğu kimi gündəlik həyatımızda da ölümlə bağlı təlaş və konfrantasiyanın təcrübələrində – təəssüratlarında – bu sərhədlərə, limitlərə təsadüf edilir. O, elmdə sərhəd mövqelərinin iki növünü təsvir edir: elmin tətbiqində etik normalar və elmi idrakın mümkünlüyü üçün ilkin fərziyyələr, yaxud şərtlər. Treysiyə görə, kainatın anlaşılması yekun – maksimal – rasionel əsas – zəmin – tələb edir. Xristianlıq baxımından bu zəminin başa düşülməsi üçün mənbələr klassik dini mətnlər və bəşər təcrübəsi – təəssüratının – strukturlarıdır – qurumlarıdır. Bununla belə, bizim bütün dini ifadələrimiz – ibarələrimiz məhdud və tarixi şərtlərə tabedir.

Xüsusi halda Böyük Partlayış⁹² və kainatın başlanğıcı ilə bağlı nəzəriyyələr zaman, məkan və konseptual çərçivələrlə bağlı suallar qaldırır. Ümumiyyətlə, kainat nə üçün mövcuddur? Astronomiya da kosmosun dərk edilə bilməsi və imkanı – təsadüfliyi – haqqında suallar ortaya qoymuşdur.

Metodologiya və konseptual paralellər⁹³

Gördüyümüz kimi, elmi materializm tərəfdarlarının böyük əksəriyyəti elmin obyektiv olduğu fikrindədirlər: elmi nəzəriyyələr qəti meyarlar əsasında öz təsdiqini tapır və nəzəri olmayan tutarlı, sərbəst və müstəqil məlumatlar əsasında sınırlanır. Elmi məlumatlar şəxsi zövqlər, yaxud mədəni təsirlərə məruz qalmırlar. Bunun qarşılığında din olduqca subyektiv, fərdi və

⁹⁰. David Tracy (1939-)

⁹¹. Basic trust

⁹². Bigbang

⁹³. Methodological parallels

mədəniyyətlə bağlı olan fərziyyələrdən təsirlənmiş təəssürat oyadır. Qeyd edilir ki, elm müstəqil – ayrıntılı və təfsilatlı – müşahidə və məntiqi mülahizə – səbəb və nəticə əlaqəsi kimi –, din isə hansısa bir xüsusi ənənədə və praktiki əməllər məcmusunda *fərđi iştiraki*⁹⁴ tələb edir.

Bir çox tarixçilər, elm filosofları və ilahiyyatçı alimlər – teoloqlar – nə elmin fərz edildiyi kimi obyektiv olmadığını, nə də dinin subyektiv olmadığını əsas götürərək, yaranan bu növ ziddiyyəti şübhə altına alırlar. Burada, həqiqətən, iki sahə arasında ciddi fərqlər mövcuddur. Bununla belə, bu fərqlər mütləq deyil. Elmi məlumatlar sərbəst deyil, əksinə, nəzəriyyə ilə bağlıdır – nəzəri çəkilidir. Nəzəri fərziyyələr məlumatların seçiminə, hesabatlarla və interpretasiyalara təsir edir. Bundan əlavə, nəzəriyyələr heç də məlumatların məntiqi analizindən deyil, əksinə, tez-tez analogiya və modellərin rol oynadığı yaradıcı təxəyyülün təsirindən qaynaqlanır. Konseptual modellər⁹⁵ bizə birbaşa müşahidə oluna bilinməyənləri, xüsusən də makroaləmdə – astronomiyada – və mikroaləmdə – Kvant fizikasında – olduğu kimi təsəvvür etməyə kömək edir.

Bu xüsusiyyətlərin bir çoxu dində də mövcuddur. Əgər dini məlumatlar dini təcrübələr, ayinlər Müqəddəs Kitabın mətnlərini əhatə edərsə, o zaman bu məlumatlar elmi məlumatlarla müqayisədə, hətta daha çox konseptual interpretasiyalarla müşayiət olunur. Sallie Makfaqın⁹⁶ və Canet Saskisin⁹⁷ əsərlərində müzakirə olunduğu kimi, dilində də metaforalar və modellər kifayət qədərdir.

Aydındır ki, dini inanclar təcrübənin dəqiq sınaqlarına sığmır, buna rəğmən onlarla da elmdəki tədqiqat ruhiyyəsi ilə davrana bilərik. *Uyğunluq*⁹⁸, *universallıq*⁹⁹ və *məhsuldarlıq*¹⁰⁰ kimi elmi meyarların oxşarları dini təfəkkürdə də mövcuddur.

Tomas Kun¹⁰¹ özünün "*Elmi inqilabların strukturu*"¹⁰² adlı nüfuzlu kitabında elmdə həm nəzəriyyələrin, həm də elmi məlumatların elmi ictimaiyyə-

⁹⁴. Personal involvement

⁹⁵. Conceptual models

⁹⁶. Sallie McFague (1933-2019)

⁹⁷. Janet Soskice (1951-)

⁹⁸. Coherence

⁹⁹. Comprehensiveness

¹⁰⁰. Fruitfulness

¹⁰¹. Thomas Samuel Kuhn (1922-1996)

¹⁰². The Structure of Scientific Revolutions

tin məşhur paradıqmalarından asılı olduğunu vurğulayır. O, paradıqmanı¹⁰³ elmi fəaliyyətin ənənələri çərçivəsində konseptual, metafizik və metodiki ilkin fərziyyələr kompleksi kimi təyin edir. Yeni paradıqmanın ortaya atılması ilə keçmiş məlumatlar yenidən interpretasiya edilir, yeni tərzdə nəzərdən keçirilir və yeni növ məlumatlar axtarılır. Paradıqmalar arasında seçmək üçün rəhbər tutulacaq heç bir qayda yaxud təyinedici meyar mövcud deyildir. Onların qiymətləndirilməsi elmi toplumun qərar verdiyi bir fəaliyyət növüdür. Nəzəriyyə və məlumatlar arasındakı ziddiyyətlərin *anomalıyalar*¹⁰⁴, yaxud *müvəqqəti fərziyyələr*¹⁰⁵ adı altında uzlaşılan kimi təsbit edilmiş paradıqma¹⁰⁶ hər hansı bir falsifikasiya müqabilində dayanıqlıdır. Mən dini ənənələrə də paradıqması olan toplumlar kimi baxılmasının mümkün olduğunu düşünürəm. Dində bu məlumatların – dini təcrübələr və tarixi hadisələr kimi – interpretasiyası elmdəkindən daha çox paradıqmatik asılılığa malikdir. Adətən, ortaya çıxan anomalıyaları uyğunlaşdırmaq üçün müvəqqəti fərziyyələrdən çox istifadə olunur. Onun müqabilində dini paradıqmalar falsifikasiya qarşısında daha dözümlüdürlər, ancaq onlar da tarixin çağırışları qarşısında tam sığortalanmayıblar.

Bir çox müəlliflər elm və din arasında metodoloji paralellər qurmağa çalışmışlar. Nəzəri fizik və teoloq Con Polhinqhorn¹⁰⁷ hər iki sahədə fərdi və nəzəri yüklənmiş məlumatların nümunələrini təqdim edir. Dini icma üçün məlumatlar Müqəddəs Kitabdakı yazılar və dini təcrübənin tarixindən ibarətdir. Nəzəriyyəni təcrübə ilə əlaqələndirmək üçün hər iki sfera arasında oxşarlıqlar vardır. Hər iki sahədə “təcrübəyə münasibətdə korrekləşdirilə bilən nisbi nəzəriyyəyə malik olmaqda və *bəsit obyektivlik*¹⁰⁸ müqayisədə daha zərif, gözəgörünməz reallığın üzərinə əsaslı şəkildə diqqətin yönəlməsində” oxşarlıqlar mövcuddur. Filosof və teoloq Holms Rolston¹⁰⁹ bu fikirdədir ki, dini inanclar təcrübəni, elmi nəzəriyyələr isə eksperimental məlumatları interpretasiya və korrelyasiya edir. İnanclar *uyğunluq və müvafiqlik* meyarları

¹⁰³ . Paradigm

¹⁰⁴ . Anomalies

¹⁰⁵ . Ad hoc hypotheses

¹⁰⁶ . Established paradigm

¹⁰⁷ . John Polkinghorne (1930-)

¹⁰⁸ . Naive objectivity

¹⁰⁹ . Holmes Rolston (1932-)

əsasında təcrübə ilə yoxlanıla bilər. Rolston əsas məqsədin fərdin islahından ibarət olmasından çıxış edərək, din xüsusunda *fərdi iştirakın* daha ümumi olduğunu qəbul edir. Bundan əlavə digər önəmli fərqlər də vardır: məsələn, elm səbəblərlə, din isə fərdi dəyərlərlə maraqlanır.

Elmdə, həmçinin müşahidəçinin rolu yenidən qiymətləndirməyə məruz qalmışdır. Keçmiş standartlar – şərhlər, normativlər – obyektivlikdə “müşahidəçi” və “müşahidə olunan” obyektin ayrı olduğuna təkid edirdi. Kvant fizikasında müşahidə prosesinin müşahidə olunan sistemə təsiri olduqca mühümdür. Nisbilik nəzəriyyəsində əşyanın kütləsi, sürəti və uzunluğu kimi ən əsas ölçü vahidləri müşahidəçinin baxışından, hansı şəraitdə olmasından asılıdır. Stifen Tulmin¹¹⁰ passiv tamaşaçıdan fərqli olaraq müşahidəçinin iştirakının fərz edildiyi halda baş verən dəyişmə prosesini təsvir edir, Kvant fizikasında, ekologiya və sosial elmlərdən nümunələr gətirir. Hər bir eksperiment bizim təkcə müşahidəçi deyil, təmsilçi olduğumuz fəaliyyət növüdür. Müşahidəçi, müşahidənin obyektindən ayrılmaz bir iştirakçıdır. Üçüncü fəsildə Kvant fizikasında müşahidəçinin roluna dəlalət edən nümunələr təqdim edilir.

Bütün bu müəlliflər elm və dini metodlar arasında fərqlərin mövcud olduğunu qəbul edirlər. Aydınadır ki, yuxarıda qeyd edilmiş mənalardan hər birində elm dindən daha obyektivdir. Dinin bəhrələndiyi məlumatların növləri elmdə olanlardan əsaslı şəkildə fərqlənir və dini inancların yoxlanılmasının imkanı daha məhduddur. Din hansısa bir intellektual sistemdən daha genişdir, çünki onun hədəfi fərdin transformasiyası və “həyat tərzidir”. Bununla belə, bütün bu müəlliflər, o cümlədən təcrübə ilə *uyğunluq* və *müvafiqliyin* meyarının istifadəsi də daxil olmaqla, hər iki sahənin metodlarının arasında önəmli paralellərin mövcud olduğunu qeyd edirlər. Onlara görə, teologiya ən yaxşı halda özünü tənqid və refleksiv – özünəqayıdış – fəaliyyət sahəsidir və o, elmlərdən də qaynaqlanan yeni görüşlərə qarşı açıq ola bilər.

Son dövrlərin bir çox müəllifləri elm və din arasında metodoloji paralellərdən əlavə, konseptual paralellər axtarmağa başlamışlar. Məsələn, elmdə *informasiyaların kommunikasiyası* “*yaradılışdakı ilahi kəlam*”ın rolunun İncildəki baxışı ilə bəzi maraqlı paralellər ortaya gətirir. Dördüncü fəsildə qeyd edildiyi kimi, (bax: informasiya konsepsiyası) informasiya anlayışı elmin müxtəlif sahələrində mühüm konsepsiyadır – anlayışdır – (orqanizmlər-

¹¹⁰. Stephen Edelston Toulmin (1922-2009)

də DNK, kompüterlərdə proqramlar, beyinlərdəki müxtəlif neyron şəbəkələri kimi). Polhinqhorn düşünür ki, Tanrının kainatdakı işləri – fəaliyyəti – informasiyanın kommunikasiyası kimi başa düşülə bilər. Dördüncü fəsildə təsvir edilmiş, mürəkkəb sistemlərin özünü tənzimləməsi Tanrının özünü tənzimləmə proseslərinin dizayneri olması modeli ilə korrelyasiya edilə bilər. Bu, hər iki sahənin müstəqilliyini və tamlığını qoruyub saxlamaq şərti ilə elm və din arasında əhəmiyyətli dialoq imkanları yaradır.

İnteqrasiya

Bəzi müəlliflər ənənəvi teoloji ideyaların islahı üçün *Dialog* tərəfdarlarının yuxarıda müzakirə edilmiş baxışlarından daha geniş və sistemli modelinə – İnteqrasiya tezisinə – ehtiyac olduğunu söyləyirlər. İnteqrasiyanın¹¹¹ üç fərqli versiyası mövcuddur:

1) Natural – təbii – teologiyada¹¹² Tanrının varlığının təbiətdəki *nizam*dan çıxış etməklə əldə edilə bilməsi iddia edilir. Bu işdə elm də yardımçı kimi çıxış edə bilər.

2) Təbiətin teologiyasında¹¹³ isə mənbələr elmdən kənarında durur, bununla belə elmi nəzəriyyələr bəzi doktrinaların reformasiyasına, o cümlədən yaradılış və insanın təbiəti haqqındakı doktrinalara ciddi təsir edə bilər.

3) Sistematik sintezdə¹¹⁴ isə həm elm, həm də din inklüziv – universal – metafizikanın inkişafına təkan verir.

¹¹¹. İnteqrasiya baxışında elm və din məzmun baxımından bir-birini tamamlayan və təkmilləşdirən fenomenlər kimi göstərilir.

¹¹². Natural theology. Natural ilahiyyat elmi-təcrübi nailiyyətlərə əsaslanır. Bu nailiyyətlərdən çıxış edərək, təbiətdəki yüksək məqsədə uyğunluq nəticə kimi göstərilir. Bu üsulla ilahi varlığın obyektivliyi sübut olunur. Təbii ilahiyyatçılar elm təbiətin nizamını daha yaxşı görə bilər müddəası ilə tanrının varlığının isbatına qalxırlar.

¹¹³. Theology of nature. Təbiət ilahiyyatının nümayəndələri elmi başlanğıc nöqtə hesab etmirlər. Lakin elm dini təlimlərə təsir göstərə bilər müddəasını məqbul hesab edirlər. Onlar elm və dini insan idrakının fərqli sahələri kimi göstərsələr də onların tam biganəliyini qəbul etmirlər. Təbiət ilahiyyatçıları Allahın kainata müdaxiləsini yalnız təbii vasitələrlə müyəssər sayırlar. Təbiət ilahiyyatçıları konkret olaraq, ənənəvi dini inancları elmi kəşflərlə islah etmək niyyətindədirlər.

¹¹⁴. Systematic synthesis

1. Natural teologiya

Natural teologiyanın rüşeymlərinə ilk əsrlərdən başlayaraq bir çox nümunələri göstərmək olar. Akvinalı Foma (Tomas Akvinskiy)¹¹⁵ bu fikirdə olmuşdur ki, Tanrının bəzi sifətlərinin – atributlarının – yalnız Müqəddəs Kitabdakı vəhyələr – ilahi təcəllalar – vasitəsilə edilə bilməsinə rəğmən, Allahın varlığı yalnız ağıl vasitəsilə əldə edilə bilər. Kosmoloji arqumentlərin¹¹⁶ birində söylənilir ki, hər bir hadisənin müəyyən səbəbi var. Əgər sonsuz səbəblər silsiləsi ilə üzləşmək istəmiriksə, ilk səbəbin – illətin – varlığını aksiom kimi qəbul etməliyik. Digər kosmoloji arqumentdə isə hökm edilir ki, natural səbəblərin (sonlu, yaxud sonsuz) tam zənciri təsadüfi xarakter daşıyır. Bu da öz-özlüyündə zəruri olaraq mövcud olanın – vacibəl-vücut – varlığının qəbul edilməsindən asılıdır. Akvinalı Foma teoloji arqumentində¹¹⁷ ilk olaraq¹¹⁸ nizamlılıq və şüurluluğun təbiətin ümumi xarakteristikaları olmasından çıxış edir və bununla yanaşı, təbiətdəki nizamın spesifik aşkarlığına diqqət yetirir.

Müasir elmin əsasını qoyan mütəfəkkirlər Tanrının yaratdığı məxluq olaraq gördükləri təbiətin harmonik koordinasiyası qarşısında heyranlıqlarını gizlədə bilmirdilər. İ.Nyuton¹¹⁹ söyləyirdi ki, optikada vərdişlərə malik olmadan göz yaradıla bilməz. R.Boyl¹²⁰ isə təbii nizamı müşayiət edən ayrılmaz nizamı yüksəkliklərə göylərə qaldırırdı.

XVIII əsrdən başlayaraq, kainata bir saat, Tanrıya da onu ərsəyə gətirən saatsız kimi baxılmağa başlandı. Filosof Devid Yum¹²¹ nizam arqumentini geniş şəkildə tənqidə məruz qoydu. O qeyd edirdi ki, təbiətdəki mütənasibliyə cavabdeh olan təşkiledici əsas orqanizmlərdən xaricdə deyil, onların özünə də xass ola bilər. O deyirdi ki, sözügedən arqument maksimum yalnız məhdud qüdrətə malik Tanrı və ya tanrıların varlığına dəlalət edə bilər, nəinki monoteist baxışda ortaya atılan mütləq qüdrətli yarananın varlığına. Həmçinin dünyadakı mövcud olan şəx və əzabın da nizamla bağlı ənənəvi arqumentləri

¹¹⁵. Thomas Aquinas (1225-1274)

¹¹⁶. Cosmological argument

¹¹⁷. Teleological argument. *Telos* yunan sözündən götürülüb mənası hədəf, qayə deməkdir.

¹¹⁸. Intelligibility of nature

¹¹⁹. Isaac Newton (1642-1726/7)

¹²⁰. Robert Boyle (1627-1691)

¹²¹. David Hume (1711-1776)

təzkib etdiyini irəli sürürdü. Onun tənqidinə rəğmən nizamla bağlı arqumentlər çox populyar qalmaqda davam edirdi. Uilyam Peyl¹²² deyirdi ki, kimsə çəmənlikdə bir saat taparsa, onun şüurlu bir varlıq tərəfindən düzəldilməsi qənaətinə gəlməsinə tam əsası var. Buna oxşar olaraq o söyləyirdi ki, baxılan obyektin müşahidə edilənin vahid hədəf kimi görünməsi üçün insan gözüünün müxtəlif hissələrinin necə koordinasiya etdikləri araşdırılırsa, onun şüurlu dizaynın məhsulu olduğu qənaətinə gəlinər. Peyl canlı orqanizmlər üçün fəaliyyəti faydalı olan strukturlar arasındakı harmoniyadan bir çox digər nümunələrə də müraciət edir. Sözsüz ki, nizam arqumentinə ən ağır zərbəni Darvin vurmuşdur. O, adaptasiyanın¹²³ təsadüfi çevrilmə və təbii seçimlə¹²⁴ ilə izah edilə biləcəyini göstərdi. Bununla belə, o, (ən azından ömrünün sonuna kimi) özü bu arqumentin reformasiya edilmiş versiyasını müdafiə etmişdir. Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, o söyləyirdi ki, Tanrı individual növlərin məxsusi detallarını deyil, bu detalları şansa buraxaraq, növlərin formalaşdığı təkamül proseslərinin qanunlarını dizayn etmişdir.

Müasir filosoflar arasında Riçard Svinbörn¹²⁵ natural teologiyayı geniş müdafiə edir. O, elm fəlsəfəsindəki təsdiq nəzəriyyəsi¹²⁶ ilə müzakirəyə başlayır. Elmin inkişafındakı yeni nümunələr – kəşflər – heç də nəzəriyyənin qətiliyinə səbəb olmur (nəzəriyyəni qətiləşdirmir). Bunun əvəzində onun ilkin məqbulluğunu təmin edir, əlavə məlumatlar isə doğruluq ehtimalını ya azaldır, ya da artırır (Bayez teoremi¹²⁷).

R.Svinbörn iddia edir ki, Tanrının varlığı onun qəbulunun sadəliyi səbəbindən, habelə kainatın sistemliliyinin izahının bir məsləhətə uyğun olduğu üçün təbii könüllülük xüsusiyyəti daşıyır. Sonra isə o, kainatdakı nizamın kəşfinin teistik hipotezinin¹²⁸ ehtimalının yüksək olmasını əsaslandırır. O, həmçinin elmin kainatda mövcud olan bütün şüurlu varlıqları izah edə bilməyəcəyini hökm edir. Şüurun mənşəyini izah etmək üçün fizika qanunlarının şəbəkəsindən xaricdə nəyinsə varlığının zəruri olduğunu söyləyir. Ən

¹²². William Paley (1743-1805)

¹²³. Adaptation

¹²⁴. Natural selection

¹²⁵. Richard Swinburne (1934-)

¹²⁶. Confirmation theory

¹²⁷. Bayes's theorem (Thomas Bayes- 1701-1761)

¹²⁸. Theistic hypothesis

nəhayət, dini təcrübə digər mühüm göstəricilər meydana gətirir. R.Svinbörn bu nəticəyə gəlir ki, “ixtiyarımızda olan göstəricilər məcmusuna əsasən teizmin doğruluq ehtimalı, ateizm ehtimalından daha çoxdur”.

Nizam arqumentinin ən son yozumu kosmologiyadakı antropik – insan-mərkəzlilik – prinsipidir.¹²⁹ Astrofiziklər göstərir ki, məşhur fiziki sabitlərin¹³⁰ miqdarları və ilkin dünyadakı digər şərtlər, hətta ən kiçik dəyişikliyə məruz qalsaydılar, kainatda həyat mümkün olmazdı. Görünən odur ki, kainat həyatın mümkünlüyü üçün ən gözəl və tam kamil şəkildə nizamlanmışdır. Məsələn, Stifen Hokinq¹³¹ söyləyir ki, “Böyük Partlayış”dan bir saniyə sonra genişlənmə sürəti,¹³² hətta milyon-milyonun yüzmindəbir hissəsi qədər az olsaydı, həyat formalaşmamışdan əvvəl kainat məhv olardı. Fizik Frimen Dayson¹³³ bu tapıntılardan sonra aşağıdakı nəticəyə gəlir:

“Mən fizika və astronomiyada aşkar olanlardan – aksidensiyalardan – belə nəticəyə gəlirəm ki, kainat varlıqların oranı özlərinə məkan seçməsi üçün təkrarsız münasib yerdir. Mən əksərən XVIII əsrin deyil, XX əsrin düşüncə və dil vərdişlərində formalaşmış bir alim kimi, kainatın arxitekturasının heç də Tanrının varlığını sübut etdiyini iddia etmirəm. Mən yalnız kainatın arxitekturasının onun funksionallığında şüurun çox mühüm rol oynadığı hipotezinə müvafiq gəldiyini iddia edirəm”.

Con Barro¹³⁴ və Frank Tipler¹³⁵ erkən kainatda müxtəlif qüvvələrin ekstremal kritik qiymətlərinin – rollarının – mövcud olması ilə bağlı bir çox başqa misallar təqdim edirlər. Filosof Con Lesli¹³⁶ nizam arqumenti kimi “antropik prinsip” tezisini müdafiə edir. Bununla yanaşı o vurğulayır ki, alternativ izah istər rəqs edən kainatın tsiklləri¹³⁷, istərsə də eyni zamanda mövcud olan müxtəlif paralel dünyaların¹³⁸ mövcudluğunun mümkün olması- na böyük ehtimal yaradır. Bu dünyalar bir-birlərindən fərqli ola bilər və biz

¹²⁹. Anthropic Principle

¹³⁰. Physical constants

¹³¹. Stephen William Hawking (1942-2018)

¹³². Rate of expansion

¹³³. Freeman Dyson (1923-2020)

¹³⁴. John David Barrow (1952-2020)

¹³⁵. Frank Tipler (1947-)

¹³⁶. John Leslie (1940-)

¹³⁷. Oscillating universe

¹³⁸. Many worlds

onlardan həyatın mövcudluğu üçün münasib faktorlara – parametrlərə – malik olanlardan yalnız birində mövcuduq. Bundan əlavə, bu da mümkündür ki, zahir ola bilən istənilən¹³⁹ şərtlərin bəziləri hələ kəşf edilməli olan daha əsaslı Vəhdət nəzəriyyəsi ilə əsaslandırılmış – zəruriləşdirilmiş – olsun. Antropik prinsip və onun tənqidləri ikinci fəsildə müzakirə edilir. Dördüncü fəsildə biz Təkamül dizaynı konsepsiyasını araşdıracağıq. Natural teologiyanın digər versiyalarına altıncı fəsildə baxılacaq.

Dini plüralizm dünyasında natural teologiya çox cəlbədidir. O, bizim mədəni və dini fərqliliklərimizə rəğmən, orta q məxrəcə gələ biləcəyimiz elmi məlumatlardan qaynaqlanır. Bundan əlavə, bu, bir çox alimlərin öz işlərində vəcdə gəldikləri heyrət və dəhşətdən doğan şəxsi reaksiyaları ilə uyğundur. Bu gün nizam arqumentinin tərəfdarları onun – nizam arqumentinin – teizm üçün qəti sübut olduğunu iddia etmirlər. Onlar dizaynerə inamın alternativ yozumlayıcı təkliflərdən daha çox ağılabatan, yaxud ən azı ağılabatan olduğunu iddia edən mötədil mövqe nümayiş etdirirlər.

Bu arqument iman yolundakı maneələri aşmağımıza yardım edir, habelə o, dini təcrübənin digər formalarına qarşı daha geniş vüsətə və dini cəmiyyətdə ortaqlığa – iştiraka – səbəb ola bilər. Digər tərəfdən, nizam arqumentinin məhdudiyətlərini də qəbul etməliyik. Bu arqument təkbaşına, maksimum yalnız deizm tanrısını, yəni kainatdan kənar qalan bir şüurlu dizaynerin varlığını isbat edir. Eyni zamanda, onu şəxsi dini təcrübə və həmçinin tarixi ənənəyə bağlı teizm inancları ilə sintez edə bilərik. Natural ilahiyyat tərəfdarları nizam arqumentindən yararlısalar da, onun onların düşüncə və həyatında mərkəzi rol oynaması həqiqətdən uzaqdır.

2. Təbiətin teologiyası

Müasir dövrdə, adətən, natural teologiyanın etdiyindən fərqli olaraq, təbiətin teologiyası elmdən deyil, əvəzində dini təcrübə – müşahidə, təəssürat – və tarixi vəhylərə – tənqidlərə – söykənən dini ənənələrdən başlayır. Bununla yanaşı, o, (təbiətin teologiyası) bəzi ənənəvi doktrinaların müasir elmin işığında reformasiya edilməsinə ehtiyacı olduğu fikrindədir. Maraqlarının kəşfiyəti bəzi sahələrin olmasına rəğmən elm və dinə ideyaların nisbətən asılı

¹³⁹. Arbitrary

olmayan – müstəqil – mənbələri kimi baxılır. Xüsusi halda yaradılış və insan təbiəti haqqında doktrinalar elmi kəşflərdən təsirlənir. Onların fikrincə, əgər dini inancların elmi bilgilərlə həmahəng olması istənilirsə, dialoq tezisi tərəfdarlarının təqdim etdiyindən də qat-qat geniş islah və modifikasiyalar – mötədilləşdiricilər – cəlb edilməlidir. İlahiyyat alimi gələcəkdə təkzib edilməsi ehtimalı olan məhdud və spekulativ nəzəriyyələrə uyğunlaşdırmaqdan bəhrələnən riskdən daha çox elmin geniş imkanlarından istifadə etməli olduğu söylənir. Teoloji doktrinalar bilavasitə elmi nəzəriyyələrdən alınmasa belə, onlar elmi məlumatlarla – sübutlarla – uzlaşmalıdırlar.

Təbiətin ümumi xüsusiyyətlərinin tərəfimizdən idrakı bizim Tanrının təbiətə münasibəti haqqında qurduğumuz modellərə təsir edir. Təbiət uzun tarix boyu təsadüf və qanunauyğunluqlar vasitəsilə müəyyən olunan *yeniliklərlə*¹⁴⁰ müşayiət olunan dinamik təkamül prosesi kimi başa düşülür. Təbii nizam ekoloji qarşılıqlı əlaqəli və çoxsəviyyəlidir. Bu xüsusiyyətlər həm Tanrı, həm də insandan kənar təbiətdə humanizm münasibəti haqqında bizim təsəvvürü modifikasiya edir – tarazlaşdırır. Bu da öz növbəsində, bizim təbiətə münasibətimizə təsir göstərir və ətraf mühitlə bağlı etika üçün faktiki mənanaya – çıxarlara, dəyərlərə – malikdir. Təkamül dünyasında şər probleminə də statik dünyadakından tamamilə fərqli formada baxılır.

Biokimyəçi və teoloq Artur Pikok¹⁴¹ üçün teoloji düşüncənin (reflection) başlanğıc nöqtəsi keçmişdə mövcud olan və hazırda dini toplumda inkişaf etməkdə olan dini təcrübədən ibarətdir. Dini inanclar və ictimai konsensus, uyğunluq, universallıq – əhatəedicilik – və məhsuldarlıq – faydalılıq meyarları ilə sınılanır. A.Pikok isə ənənəvi inancları çağdaş elmin tələblərinə cavab verən formada təftiş etmək istəyir. O, uzun-uzadı kosmologiyada, Kvant fizikasında, qeyri-müntəzəm termodinamikada¹⁴², bioloji təkamüldə¹⁴³ təsadüf və qanunauyğunluğun necə fəaliyyət göstərdiyini müzakirə edir. O, üzvi həyatın və şüurun çoxpilləli iyerarxiyasındakı mürəkkəb mexanizmlərin yüksək səviyyələrindəki fəaliyyətin müxtəlif formalarının əmələ gəlməsini təsvir edir. O, bütün səviyyələrdə potensiallıqların kəşfi, peyda və ifadə olmasında təsadüfün müsbət rolunu qeyd edir. Tanrı prosesdəki boşluqlara müdaxilə

¹⁴⁰. Emergent novelty

¹⁴¹. Arthur Robert Peacocke (1924-2006)

¹⁴². Nonequilibrium thermodynamics

¹⁴³. Biological evolution

etməklə deyil, qanunauyğunluq və təsadüfün tam prosesi üzərindən, təbiət aləminin proseslərində və proseslərinə yönəlik yaradır - hansını ki, elm də təsdiq edir.

Pikok təsadüfi natural sistemlərin imkanlarının hüdudlarını araşdıran və fərqli – dağıdıcı – potensiallara təkan verən qüvvəni Tanrı radarı¹⁴⁴ adlandırır. Digər təsvirlərdə isə mahir yaradıcılıq təkrarsız məqsədyönlülük¹⁴⁵ üçün analog kimi ifadə edilir. Pikokun teoloji fikirlərinə orqanizmlərdə yuxarı-aşağı səbəb-nəticə konsepsiyasının təqdim olunduğu dördüncü fəsildə aydınlıq gətirilir. Altıncı fəsil Pikok, Filip Kleyton və başqaları tərəfindən təklif edilən “Tanrı yuxarı-aşağı səbəb kimi” modelində bu ideyaların ümumiləşməsi müzakirə edilir.

Digər bir teoloji fərziyyə isə Kvant nəzəriyyəsidəki qeyri-müəyyənliyin təhlilindən başlayır. Mən üçüncü fəsildə bunu əsaslandıracağam ki, subatomik hissəciklər aləmində predikasiyaların qeyri-müəyyənliyi təbiətdəki ümumi qeyri-müəyyənliyi əks etdirir və bu heç də təbiətdəki hadisələr haqqında bəşəri bilgilərin məhdudluğunun (hansı ki, özlüyündə ciddi müəyyənliyə malikdir) göstəricisi deyildir. Üçüncü fəslin son bölməsi kvantlar səviyyəsində olduğu kimi, Tanrının təbiət qanunlarına (hansılar ki, dəqiq qiymətlərlə deyil, daha çox müəyyən aralıqda ehtimalla xüsusanır) müdaxilə etmədən qeyri-müəyyənliklərin əhatəedici müəyyənləşdiricisi olması müddəasının təsvirinə həsr edilmişdir. “Tanrı qeyri-müəyyənliklərin müəyyənləşdiricisi kimi” modeli altıncı fəsildə Robert Rassel¹⁴⁶, Corc Elis¹⁴⁷, Nensi Mörfi¹⁴⁸ və Tom Tresinin¹⁴⁹ əsərlərindən də faydalanmaqla daha da inkişaf etdirilir. Teologiyada elmi ideyaların belə birbaşa istifadəsi *Dialog* başlığı altında müqayisə edilmiş paralel konsepsiyaların müqayisəsindən irəli gedərək *İntegrasiya* rublikasına daxil olur. Onlar elmi aşkarlıqdan – müşahidədən, təəssüratdan – Tanrının varlığına heç bir elmi arqument gətirmədikləri üçün natural teologiyanın deyil, daha çox təbiətin teologiyasını təmsil edirlər.

¹⁴⁴. God's radar

¹⁴⁵. Purposefulness

¹⁴⁶. Robert Rassel (1946-)

¹⁴⁷. George Ellis (1939-)

¹⁴⁸. Nancey Murphy (1951-)

¹⁴⁹. Tom Tracy

Təbiətin teologiyasının digər yeni versiyalarına feminist müəlliflərin fikirləri arasında rast olunur. Onlar Qərb düşüncəsində geniş yayılmış aşağıdakı kimi dualizmlər arasında korrelyasiya aparılmasını xüsusi vurğulayırlar: zehin/bədən, intellekt/emosiya, obyektivlik/subyektivlik, reallıq/idrak, dominantlıq/tabeçilik, qüdrət/eşq. Bizim mədəniyyətimizdə bu cütlərin hər birində ilk söz kişi (*zəhin, intellekt, obyektivlik, reallıq, dominantlıq və qüdrət*), ikinci söz (*bədən, emosiya, subyektivlik, idrak edən zəhnə bağlılıq, tabeçilik və eşq*) isə qadın cinsi ilə eyniləşdirilir. Tarixi baxımdan patriarxal mədəniyyət, hansıdakı kişilər daha çox güc sahibi idilər, Tanrının kişi obrazının dominantlığını uzun müddət diktə etmişdir. Daha da əlavəsi hər bir cütün ilk sözünün elm üçün, xüsusilə təbiət üzərində hökm və kontrol etməkdə onun – elmin – atdığı addımların xarakteristik olması düşünülür. Qərbdə bir çox feministlər qadının və təbiətin istismarının ortaq ideoloji köklərinin olması fikrindədirlər. Radikal ekofeministlər Tanrının feminist simvolikası və təbiətdəki müqəddəsliyin yenidən kəşfi üçün qədim mədəniyyətlərə müraciət edirlər. Digər tərəfdən, islahatçı feministlər tarixi Xristianlığın patriarxal nümunələrinin bütövlükdə ənənəni inkar etmədən, danılmasının mümkün olduğuna (oradakı kişilik xüsusiyyətlərindən imtina edilə bilinməsinə) inanırlar. Mən xüsusilə özümü Salli Makfaq¹⁵⁰ və Rozimari Radford¹⁵¹ kimi islahatçı feministlərin görüşlərinə borelu bilirəm.

İnanıram ki, təbiətin teologiyası müasir dünyaya münasib ətraf mühit etikasının formalaşması öhdəliyindən çıxış edərək, həm elm, həm də dindən yararlanmalıdır. Yalnız elm bizim texnologiyalar və həyat tərzlərimizdən çıxış edərək, ətraf mühitə dinamik bərpaedici müdaxilələr üçün məlumatları təmin edə bilər. Dini inanclar isə bizim təbiətə yönəlik davranışımıza və fəaliyyətimiz üçün təhrikə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Ətraf mühit tərəfdarları haqlı olaraq klassik xristianlığı bəşər və qeyri-bəşəri təbiət arasında ayırıcı xəttin çəkilməsinə görə və daxili sabit xüsusiyyətlərin aşınmasında tanrının transendentliyinin vurğulanmasına görə tənqid edirlər.

Kəsilməz təkamül, bəşər və qeyri-bəşəri həyatın ekoloji asılı olmamasını diqqətə alan insan təbiətinin yeni yozumu irəliddə – beşinci fəsildə öz əksini

¹⁵⁰. Sallie McFague (1933-2019)

¹⁵¹. Rosemary Radford Ruether (1936-)

tapmışdır. İlahi transsendentlik və müasir elm kontekstində immanentliyin təqdimatının yeni üsulları altıncı fəsilə araşdırılacaq.

Yaradılış kitabında yer alan insanın təbiətə hakimliyi ideyasından (1:28) bəzən hüdudsuz hökmranlığa haqq qazandırmaq üçün istifadə edilir. Burada digər məxluqlar insan hədəfinə xidmət edən alətlər hesab olunur. Müasir yazarların bir çoxu isə İncildəki ətraf mühitin mühafizə olunmasına yönəlmiş mətnlərə ciddi şəkildə yenidən baxılmasına təkid edirlər. Yer planeti nəticə etibarilə Tanrıya aid olduğu üçün ona məsuliyyətli yanaşmaq (Təbiətə nəzarət¹⁵²) vacibdir. Bizlər isə yalnız onunla rəftarımıza görə cavabdehlik daşıyan mühafizəçilər və nəzarətçilər. Şənbə təkcə insanların deyil, bütün canlıların istirahət günüdür. Təbiəti bayram etmə,¹⁵³ sadəcə təkcə bəşərin faydası üçün deyil, təbiətin özlüyündə qiymətli olmasından irəli gəlidiyi üçün təbiəti mədhetmə ona nəzarətdən də mühüm məsələdir. Yaradılış kitabının ilk fəslində həyatın bütün formalarını əhatə edən məxluqatın nizamının gözəlliyi qəbul edilir, bir çox *nəğmələr* – əlamətlər – təbiət aləminin zəngin çalarlarını, o cümlədən bizim üçün heç bir faydası olmayan qəribə məxluqları mədh edir.

*Təbiət haqqında müqəddəs görüşlər*¹⁵⁴ – *təbiətlə müqəddəs sülh* – təbiətin özündə və onun üzərində müqəddəsliyi qəbul etməklə təbiət aləmini daha da qiymətli edir. Şərqi pravoslav¹⁵⁵, şotland Xristianlığı və bəzi anqlikan müəllifləri təkcə çörək, şərab və müqəddəslik suyu deyil, bütün təbiətin Tanrının lütfünün təcəssümü olduğu fikrindədirlər. Eyni bir Tanrı ilə İsanın həyatında da, kilsədə də, həmçinin təbiətdə də rastlaşmaq mümkündür. Modern dünya üçün ətraf mühit etikasına həsr edilmiş bu cür fərqli mövzular kitabda fərqli baxımlardan xatırlanır. Mən onları başqa bir yerdə daha müfəssəl tədqiq etmişəm.

3. Sistemli sintez¹⁵⁶

Ümumi metafizikanın sistemli şərh etdiyi münasib dünyagörüşün təqdimatında həm elmin, həm də dinin iştirakı olarsa, daha mütəşəkkil tamlıq meydana gəlir. Əslində, metafizika reallığın fərqli tərəflərini təfsir edə biləcəyi-

¹⁵². Stewardship of Nature

¹⁵³. Celebration of Nature

¹⁵⁴. Sacramental view of nature

¹⁵⁵. Eastern Orthodoxy

¹⁵⁶. Systematic synthesis

miz ümumi konsepsiyalar kompleksinin təqdimatı üçün bir axtarışdır. Burada bütün hadisələrin fundamental keyfiyyətlərini göstərə biləcək universal bir konseptual tərtibat axtarılır. Belə bir metafizika sahəsində ixtisaslaşmaq elm adamı və ya teoloqdan daha çox filosofların mövzudur. Buna rəğmən o, orta düşüncə sahəsi olaraq xidmət göstərə bilər.

XIII əsrdə Akvinalı Foma¹⁵⁷ katolik düşüncəsində müasir dövrə kimi qalıcı təsir edən cazibədar bir metafizika ərsəyə gətirmişdir. O, metafizikanı Aristotelin ərəbdilli tərcümələrindən Avropaya yenidən qaytarılmış əsərlərdən faydalanaraq, öz əsərlərində izahlı, eyni zamanda, sistematik formada ilkin xristian yazarlarının baxışlarının Aristotelin düşüncələrindən qaynaqlanan ən yaxşı fəlsəfi və elmi fikirləri ilə kamilləşdirdi. Mənim arqumentasiyama əsasən, Akvinalı Fomanın düşüncəsi ruh-maddə, can-bədən, insan-təbiət, əbədlilik-müvəqqətilik dualizmini ifadə edir, hansı ki, bəzi müasir fomaçıların da düşüncəsinə hakim kəsilmişdir.

Günümüzdə proses fəlsəfəsi¹⁵⁸ mötədil mövqedən çıxış edən ümidverici nümunələrdəndir. Dinamik təfəkkür elmi və dini düşüncələrin hər ikisindən təsirlənmişdir. Alfred Vaythed¹⁵⁹ Kvant fizikası ilə, eləcə də reallığın təkə müstəqil-statik zərrələr təqdim edən obrazı ilə deyil, həmçinin keçəri və xaotik hadisələrin məcmusu olan modeli ilə dərinədən tanışdır. Onun fikrincə hadisələr arasındakı əlaqələr və dəyişiklik prosesləri müstəqil – digərlərindən asılı olmayan – və sabit-statik əşylardan daha fundamentaldir. Təkamülçü alimlər kimi, Alfredin görüşündə də təbiət “bir-birinə sirayət edən hadisələr”in¹⁶⁰ dinamik şəbəkəsidir, yenilik¹⁶¹ və nizam da onun müəyyənliklərini təşkil edir. Təbiət natamamdır və hələ də təkamül prosesindədir. Vaythed və ardıcılıları reduksionizmi tənqid edir, daha ali səviyyəli fəaliyyətlər üçün orqanistik kateqoriyalar¹⁶² – üzvi kateqoriyalar – haqqında tezisi müdafiə edirlər.

Dinamik düşüncəyə əsasən reallığın fundamental amillərini nə iki növ – sabit (şüur-maddə dualizmi), nə də bir növ – sabit nəsnə (materializm) deyil, əksinə, bir hadisənin iki aspekti, yaxud iki fazası – reallığı – təşkil edir. Bu

¹⁵⁷. Thomas Aquinas (1225-1274)

¹⁵⁸. Procces philosophy

¹⁵⁹. Alfred North Whitehead (1861-1947)

¹⁶⁰. Interconnected events

¹⁶¹. Novelty

¹⁶². Organismic categories

fəlsəfi məktəb bütün hadisələrin ortaq keyfiyyətlərinin təsvirində misilsizdir. Bu düşüncə hadisələrin mütəşəkkil bir plüralizmlə nəticələnməklə bir çox səviyyədə müxtəlif metodlarla təşəkkül tapa biləcəyini də qəbul edir. Orqanizmlər kimi bütün tam nəsnələrin (daşlar kimi bütünləşməmiş strukturlar istisna olmaqla) həm daxili, həm də xarici həqiqəti vardır. Bununla yanaşı, onlar müxtəlif səviyyələrdə fərqli formalar da ala bilər. Daxili ölçünün¹⁶³ – qüvvənin – sadə orqanizmlərdə ibtidai yaddaşdan, idrakdan, anlayışdan, öngörüşdən başlayıb mərkəzi sinir sistemini gərəktirən şüurla nəticələnən geniş çaraları vardır. Hərçənd şüurlu təcrübələr sistemin – orqanizmin – yalnız ali səviyyələrində baş verir, şüurlu özünüdərək insana məxsusdur. Həqiqətən, təkamül prosesində yeni nəsnələr meydana gəlir, eyni zamanda metafizikanın əsas kateqoriyalarını bütün hadisələrə şamil etmək olar.

Dinamik düşüncə sahiblərinin nəzərincə, Tanrı *yenilik* və *nizamın* mənbəyidir. Yaradılış uzun və yekunlaşmamış bir prosesdir. Tanrı azadlığı və yenilənməni, eləcə də nizam və quruluşu mümkün etməklə fərdi varlıqların özünün yenidən bərpasına səbəb olur. Bu görüşə əsasən Tanrı heç də ənənəvi Xristianlığın təqdim etdiyi kimi, mütləq qəyyum deyil. Tanrı heç bir hadisə üçün inhisar sayıla bilən səbəb sayılmasa da, kainatla qarşılıqlı təsirdədir və bütün baş verənlərə təsir edir. Proses metafizikası¹⁶⁴ istənilən yeni hadisəni o varlığın keçmiş məhsulu, xüsusi əməli, eləcə də Tanrının ortaq işi hesab edir. Burada Tanrı alidir və kainatdan üstündür, lakin xüsusi üslublarla kainata və hər bir hadisənin skrukturuna nüfuz edir. Kainatda üzərində yalnız Tanrının iş gördüyü sırf təbii hadisələrlə – yarılmalar, deşilmələr, parçalanmalar – bağlı hansısa bir imkan yoxdur.

Çarlz Hartşorn¹⁶⁵ dinamik düşüncənin bir nümunəsinə müraciət edir. Burada Tanrının ikiqütblü bir konsepsiyası təqdim edilir: Tanrı hədəf və atributlarda sabit, təcrübə və münasibətdə isə qeyri-sabitdir. Dinamik düşüncə sahibləri “mütləq ilahi qüdrət” inancını qəbul etmirlər, onlara görə Tanrı şövqü artırır, icbarlığı isə rəva bilmir. Bu qəbildən olan mütəfəkkirlər təsadüf, insanın ixtiyarı, dünyada əziyyət və şərin baş verməsi haqqında fərqli

¹⁶³. Interiority

¹⁶⁴. Process metaphysics

¹⁶⁵. Charles Hartshorne (1897-2000)

analizlər aparırlar. Dinamik ilahiyyəti dəstəkləyən Con Kob¹⁶⁶, Devid Qrifin¹⁶⁷ kimi bir qrup xristian ilahiyyat alimi xatırladır ki, eşq çarmıxda təcəssüm etdiyi şəkildə tam olaraq digər varlıqların vəhdət və birliyinə diqqət və ehtiram anında reaksiyanı oyatmaq bacarığının göstəricisidir. Həmçinin onlara görə *ilahi dəyişməzlik*¹⁶⁸ tarixə dərin nüfuz etmiş Müqəddəs Kitabın Tanrısının xüsusiyyəti deyil.

Dinamik düşüncə ətraf mühit etikasında fərqli rol oynaya bilər. İnsanlı həyat ilə insansız həyat arasında heç bir mütləq xətt yoxdur. Əgər digər məxluqlar eksperimentin mərkəzində yer alırsa, onlar heç də insan üçün sırf alət dəyəri daşımamalıdır. Deməli, onlar həm də özlüyündə müstəqil dəyərə malikdir. Dinamik düşüncənin digər mövzusu qarşılıqlı asılılığa böyük önəm verilməsindən ibarətdir. Bunun da ətraf mühitlə bağlı nəticələri vardır. Ənənəvi ilahiyyat reinkarnasiyanı da yaddan çıxarmamaq şərti ilə Tanrının mükəmməlliyinə təkid etdiyi halda, dinamik düşüncə mükəmməlliyi də yaddan çıxarmadan “təbiətə ilahi nüfuz” tezisində təkid edir. Bu yanaşma təbiətə daha çox rəğbət yarada bilər.

Nəticə

Mövzu və problemləri geniş araşdırdıqdan sonra, sonda müzakirə edilən dörd tezis hər birinə dair müxtəsər şəkildə qənaətlərimi icmal şəklinə aşağıdakı kimi yekunlaşdırıram:

1. Konflikt. Mən göstərməyə çalışdım ki, elmi materialistlər və Müqəddəs Kitabı hərfi mənada başa düşənlər dini və elmi hökmlər arasındakı müəhlüm fərqi müəyyənləşdirə bilməmişlər. Elmi materialistlər spesifik fəlsəfi öhdəliyi elmi bir nəticə kimi təqdim edirlər. Müqəddəs Kitabı hərfi mənada anlamaq istəyənlər isə elm dövründən öncəki kosmologiyayı elə təbliğ edirlər ki, sanki o, imanın tərkib hissəsi olmalıdır.

2. Müstəqillik. Neoortodoks məktəbi haqlı olaraq qeyd edir ki, xristian toplumunda İsanın şəxsinə müraciət həyatımızı dəyişə bilər. Mənim inancıma əsasən isə xristianın həyatının mərkəzində hidayət təcrübəsindən keçməklə yeni bir ictimai yaşam üçün zəifliklərimizi yaxşılaşdırmalı, Tanrı və

¹⁶⁶. John B. Cobb (1925-)

¹⁶⁷. David Ray Griffin (1939-)

¹⁶⁸. Divine immutability

biotiplərimizlə yeni münasibətlərin ifadəsi formalaşmalıdır. Özünüfəda¹⁶⁹ bizi heç də yaradılışı əhəmiyyətsiz saymağa sövq etməməlidir. Bizim fərdi və ictimai həyatımız köklü surətdə yaradılış sisteminin qalan hissəsi ilə sıx bağlıdır. Təbiət insanın özünü qurbanlıq təqdimatı üçün qeyri-insanlıq səhnəsindən başqa bir şey deyil. Biz də bütün məxluqatı ehtiva edən reallığın bir parçasıyıq. Linqvistik analitiklər haqlı olaraq folklorun fərqli rollarına, dini toplumun həyatındakı ayin və əməllərə diqqət etmişlər. Dini ənənə əslində heç də abstrakt ideyaların məcmusu deyil, bir yaşam tərzidir. Lakin bu həyat tərzinin (ifadəsində) reallığın başlanğıcı haqqında müəyyən inanclar toplusu fərz olaraq qəbul edilir. Əgər qeyd edilən inanclar etibarını itirərsə, müvafiq həyat tərzini davam edə bilməz.

3. Dialoq. Elmin ilkin fərziyyələri və ondan qaynaqlanan marginal suallar (kainatın dərk olunmasının mümkünlüyü kimi suallar) tarixi baxımdan əhəmiyyət kəsb etmiş və indi də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır, eyni zamanda, bu problemlər fundamental xarakter daşıyır. Bunlar günümüzdə də əksər insanlar üçün abstrakt görünə bilər. Mən metodoloji metodları daha mühüm hesab edirəm. Teoloji və elmi tədqiqatlar idrakımıza və nəticə olaraq, bu sahələr arasında əlaqə haqqındakı görüşümüzdə təsir edir. Spesifik elmi nəzəriyyələrlə spesifik teoloji inanclar arasındakı konseptual paralellər elm və ilahiyyat alimlərinin gündəlik işlərinə daha yaxındır. Onlar günümüzdə bu sahələr arasında ən yaradıcı qarşılıqlı münasibətlərin bəzilərindən daha qabarıq və mühüm nəzərə çarpır.

4. İntegrasiya. Natural teologiyanın bir modeli kimi varlıqda nizamdan çıxış edən müasir ideoloqlar iddia edirlər ki, onlar Tanrının varlığının isbatını təqdim etmək niyyətində deyillər. Bununla belə, onlar teizmi kosmik tarixi nümunələr bərsindəki digər izahlar qədər (hətta onlardan artıq) məqbul hesab edirlər. Bu həqiqət fəlsəfi materializmin iddialarına cavab verməyimizə kömək edir. O, şəxsi dini təcrübələrin ən əsas cəhətlərini dini ənənədən kənara qoyur. Fikrimcə, təbiət teologiyası daha ümidvericidir, ona görə ki, dini toplum həyatını müzakirənin başlanğıc nöqtəsi qərar verir və bu sualı araşdırır: onun inanclarını müasir elm baxımından yenidən formalaşdırılmağa hansı ehtiyacı var? Təkamül tarixi haqqında müasir görüşlər qanun və təsadüf, yaradılış təlimləri ilə ətraf mühit orqanizmlərinin çoxsəviyyəli xüsusiyyətləri,

¹⁶⁹. Redemption

iradə, insanın başlanğıcı və eləcə də ətraf mühit etikası ilə əlaqəlidir. Natural teologiyayı təqdim və ifadə etməkdə məramımız budur ki, proses fəlsəfəsi kimi sistemətik bir metafizika düzgün görüş axtarışımızda bizə yardımçı ola bilər. Ancaq nə elm, nə də dini metafizikanı sistemin özünə bərabər və onunla eyni saymaq olmaz. Əgər elmi və dini görüşlər uyğunluq məqsədilə öncədən təyin edilmiş ardıcılıqla (hansı ki, bütün həqiqətə şamil olduğunu iddia edirlər) təhrif olunsalar, o zaman təhlükə yaranar. Biz öz təcrübəmizin zəngin çalarlarını həmişə yadda saxlamalıyıq. Əgər bu təcrübəni ayrı-ayrı sferalara və ya nüfuzedilməz hissələrə bölsək, onu təhrif etmiş olarıq. Həmçinin onu zorla nizamlı düşüncə sistemində yerləşdirsək, yenə də təhrifə yol açmış olarıq. Reallığın adekvat təsvirinin təqdimi təcrübənin müxtəlif növlərinin fərqliliyini izah edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

Barbour, Ian. (2000). *When Science Meets Religion*. London: SPCK. (pp. 7-38).

ISBN 0-06-060381-X (pbk.)

Malikov, Aləddin. 2020. *About Ian Barbour, a prominent researcher of science and religion*. Elm qazeti, Bakı, №22 (1257), (p.7).

<http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.15360.25608>

*д.ф по математики Эминага Мамедов,
д.ф.ф., доц. Аладдин Меликов*

ЧЕТЫРЕ ТЕОРИИ О ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ НАУКИ И РЕЛИГИИ

РЕЗЮМЕ

Взаимоотношения между наукой и религией запомнились напряженной полемикой на протяжении всей истории. Это напряжение проявлялось порой более слабо, а порой более ярко. При изучении взаимосвязи науки и религии в общем контексте, необходимо рассматривать состояние каждой научной дисциплины отдельно. Этот подход необходимо применить и к религиям, так как каждая религия имеет своеобразные особенности.

Вообще, изучение взаимоотношений науки и религии имеет особый и глубокий пласт. В связи с этим исследования в этой области всегда должны проводиться тщательно. Противоречит ли наука религии? Принадлежат ли наука и религия к разным областям? Всегда ли наука и религия взаимодействуют? Являются ли наука и религия в целом взаимодополняющими и интегрируют ли они между собой?

Данная статья является переводом первой главы книги «*When Science Meets Religion*» Яна Барбура, содержащей точные научные взгляды на указанные здесь вопросы.

На доступных примерах Ян Барбур делит взаимоотношения науки и религии на четыре основные категории и детально разъясняет каждую из них. Эти категории, в целом, раскрывают происхождение, динамику развития и состояние проблемы, а также характеризуют существующие теории, открывают путь к научным исследованиям, формируют новые идеи.

Ключевые слова: наука, религия, Ян Барбур, конфликт, независимость, диалог, интеграция, натуральное богословие, богословие природы

*Ph.D. Eminaga Mamedov,
Assoc. Prof. Aladdin Malikov*

FOUR VIEWS OF SCIENCE AND RELIGION

ABSTRACT

The relationship between science and religion has been marked by controversial debates throughout history. This tension was sometimes weak and sometimes more severe. When studying the relationship between science and religion, it is essential to analyze the situation in each field of science separately before examining the relationship as a whole. Similarly, this issue needs to be addressed in religions. As a result, each religion has its own characteristics.

The study of the relationship between science and religion has a special and deep layer, thus research in this area should always be carried out seriously. Does science contradict religion? Do science and religion belong to different fields? Are science and religion always in discussion and interaction? Are science and religion generally complementary and always integrated? The answers to all these questions are given in full in this article.

This article is a translation of first chapter of Ian Barbour's book *When Science Meets Religion*, in which above mentioned questions are considered. Ian Barbour divides these relationships into four main categories with examples and explains each one separately. These relationships generally reveal the origin, process, and outcome of the problem. Thus, it characterizes and embodies existing theories, and as we hope it opens the way to a new scientific research, and deeply contributes to the formation of new ideas.

Keywords: *Science, religion, science and religion, Ian Barbour, conflict, independence, dialogue, integration, natural theology, theology of nature*

Çapa tövsiyə etdi: s.f.d. A.S.Qənbərov